

Az Európai Unió kohéziós országai a világgazdasági válságban

FARKAS BEÁTA

A világgazdasági válság az Európai Unión belül a kohéziós országokat erősebben sújtotta, mint a nem kohéziós régi tagállamokat. Ebben a térségben a fejlődés jobban épült a külföldi tőke bevonására, mint más feltörekvő régiókban, ami a válság alatt sebezhetőbbé tette őket. A visszaesés mértéke a válság előtt felhalmozódott egyensúlytalanságoktól függött, ezért Lengyelország, Szlovákia és Csehország növekedési kilátásai romlottak legkevésbé, Magyarország viszont kisodródott a visegrádi országok közül. Írország és a bajba jutott új kohéziós országok rugalmasabban reagáltak a válságra, mint a mediterrán országok. A növekedési potenciál szempontjából kulcsterületeken a kohéziós országok nagyobb visszaesést, illetve megszorításokat szenvednek el, mint az északnyugati centrum országok, ami alátámasztja a konvergencia lassulását előrejelző ökonometriai elemzéseket. Mindez az integráció eddigi koncepciójának az újragondolását is kikényszeríti, aminek központi eleme volt a szegényebb országok gyors felzárkózásának elősegítése. Ehelyett egy olyan integrációval kell számolni, amelyben a növekedés jobban épül a belső megtakarításra, a kohéziós támogatás inkább szolgálja a válság következményeinek enyhítését, mint az eddigi gyors konvergencia folytatását. Az Európai Unió legfőbb előnye az lehet, hogy az európai nemzetgazdaságok együttese világgazdasági tényező tud maradni, ami integráció nélkül nem lehetséges.

*Tárgyszavak: európai integráció, kohéziós országok, konvergencia
JEL kódok: O43, P16, P52*

Cohesion countries of the European Union in the global crisis

BEÁTA FARKAS

Within the European Union, the economic crisis impacted more severely the old and new cohesion countries than the other old member states. During the crisis the cohesion countries became more vulnerable as their development had been driven more significantly by foreign investment comparing it to other emerging regions. The degree of downturn depended on the imbalances, which had been accumulated prior to the crisis. That is the reason why the growth perspectives of Poland, Slovakia and the Czech Republic comparing it to other cohesion countries have declined less. Hungary has drifted out of the Visegrád countries. Ireland and the new cohesion countries, which were hit seriously, reacted to the crisis more flexibly than the Mediterranean countries. Despite of that, it is presumable that the quick convergence of the cohesion countries prior to the crisis will not return even in medium term. In key areas concerning the economic growth potential the cohesion countries suffer from more serious austerity measures in contrast to the north-western countries. Several econometric projections forecast the slowdown of convergence, which represents a challenge to the concept of the European integration. This situation forces the rethinking of the current concept of integration which is based on the quick catching-up of the poorer countries. Instead of this, we have to count with integration where the economic growth is built on domestic savings to a higher degree. The most important advantage of the EU may be that the group of European national economies can remain a decisive actor in the world economy that would be impossible without integration.

Keywords: European integration, cohesion countries, convergence
JEL: O43, P16, P52

1. Bevezetés

A gazdasági válság hatása drámaian jelentkezett az Európai Unió egyes tagállamaiban, Magyarország és Lettország már 2008-ban egy kombinált mentőcsomagot kapott a Nemzetközi Valutaalaptól (IMF), a Világbanktól és az Európai Uniótól. Románia 2009-ben és 2011-ben fordult az IMF-hez. 2010-ben Görögország mint az euróövezet tagja kapott kölcsönt az EU-tól és az IMF-től. Még ugyanebben az évben Írország számára fogadtak el egy pénzügyi segélycsomagot, őket Portugália követte 2011-ben. Ennek a sorozatnak láttán felmerül a kérdés, véletlen-e, hogy a legsérülékenyebb országok mind az EU régi is új, a Kohéziós Alap támogatásából részesülő, úgynevezett kohéziós országaiból kerültek ki? Nemcsak a médiában, a szakemberek között is gyorsan polgárjogot nyert az EU mag országairól vagy centrumáról és perifériájáról beszélni. S ha egyszer ez a válság véget ér, lesz-e ennek az időszaknak következménye, visszatérnek-e ezek az országok arra az ígéretes pályára, amin a mintegy 5–25 éves integrációs tagságuk alatt haladtak?

A következőkben azt kíséreljük meg áttekinteni, hogy a válság eddigi lefolyása alapján mit tudunk válaszolni a fenti kérdésekre. Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolása döntő jelentőségű az európai integráció szempontjából, hiszen az Európai Unió egyik alapvető célja, hogy a világgazdaság egyik meghatározó, versenyképes erőközpontja legyen, amelyben megvalósul a gazdasági, szociális kohézió. Ennek egyik lényeges feltétele, hogy az elmaradottabb tagállamok felzárkózzanak, amit uniós szinten egy önálló szakpolitika, a kohéziós politika is támogat. A régi kohéziós országok súlyos problémái különösen váratlan megrázkódtatást jelentenek az integráció számára, mert ezek beilleszkedését lezárt folyamatnak szokás elkönyvelni. Ennek megfelelően az össze uniós elemzés és az egész szakirodalom a régi kohéziós országokat mindig az EU–15, azaz az összes régi tagállam között vizsgálja, és csak az új tagállamokat különítik el.

Egy tanulmány kereteiben nem törekedhetünk arra, hogy a gazdasági és pénzügyi válság egészét rekonstruáljuk a szóban forgó országokban. Írásunk első részében a válság lefolyásának főbb jellemzőket ragadjuk meg, valamint azokat a válsági előtti folyamatokat, amelyek révén a kohéziós országok nagyobb mértékű sérülékenységet, illetve versenyképességük alakulását magyarázni tudjuk. A reálfolyamatokra összpontosítunk, a pénzügyi folyamatokat csak annyiban érintjük, amennyiben az előbbieket tárgyalása elkerülhetlenné teszi azt. Az új tagállamok közül az adatok áttekinthetőbb bemutatása érdekében kihagyjuk Ciprus és Málta statisztikai adatait, mert pár százezer lakosú szigetállamokról van szó, és nem is osztoznak a kelet- és közép-európai térség közös múltjában. A következőkben azt vizsgáljuk, hogy a válság eddig milyen mérhető következményekkel járt a felzárkózás GDP-ben és fogyasztásban mért eredményeire, illetve a társadalmi kohézióra nézve. Ezután azt nézzük meg, hogy a növekedés olyan hosszú távú forrásait, mint a beruházások, oktatási rendszer, kutatás-fejlesztés hogyan érintette a válság. Ezt követően összehasonlítjuk, hogy különböző hosszú távú előrejelzések mit mutatnak a válság utáni növekedési pályákról. Ezek alapján fogalmazunk meg következtetéseket a válság hosszabb távú hatásairól, amelyek az integráció fent említett célkitűzését és az európai szociális modellek fenntarthatóságát érintik.

2. A válság lefolyásának sajátosságai a kohéziós országokban

2.1. A válság közvetlen hatásai a növekedésre és az államháztartásra

Első látásra úgy tűnik, hogy a válság gazdasági növekedésre gyakorolt hatása nagyon különböző volt a mediterrán országokban és az új tagállamokban. A válság kitörésekor 2008

utolsó negyedévéig a kelet- és közép-európai országok ellenállónak tűntek, mivel elenyésző mértékben voltak fertőzöttek mérgezett értékpapírokkal. 2009-ben viszont a visszaesés mértéke Lengyelország kivételével minden új tagállamban meghaladta az uniós átlagot, a balti országok kiugróan nagy veszteséget szenvedtek el. Ezzel szemben a régi kohéziós országok közül csak Írországra történt azonnali erős recesszió, a többiek kisebb mértékű visszaesssel néznek szembe. Azonban ezekben az országokban jobban elhúzódik a válság, különösen a három mediterrán országban. Így összességében elmondhatjuk a kohéziós országokról, hogy Csehország, Lengyelország és Szlovákia kivételével a gazdaságuk alacsonyabb növekedést mutatott 2008–2010 között, mint az uniós vagy az EU–15 átlaga. 2011-re az új kohéziós országokban Szlovénia kivételével a növekedés újra az uniós átlag fölé került, s ez 2012-ben is folytatódni látszik. Igaz, hogy az egész EU stagnálás felé mozdul, és Csehországot, valamint Magyarországot szintén a recesszió vagy a stagnálás fenyegeti. Görögországban és Portugáliában viszont 2011-ben is kifejezett recessziót lehetett tapasztalni, 2012-re ez az előrejelzés szerint kiterjed Spanyolországra is. A munkanélküliséget tekintve Csehország, Lengyelország, Románia és Szlovénia kivételével minden kohéziós ország az EU átlagnál kedvezőtlenebb helyzetbe került, ami 2009 és 2011 között minden évre igaz (1. táblázat).

1. táblázat A reál GDP növekedési rátája és a munkanélküliségi ráta a kohéziós országokban a válság idején

	2008	2009	2010	2011	2012*	2008	2009	2010	2011
	Reál GDP növekedési ráta					Munkanélküliségi ráta			
EU–27	0,3	-4,3	2	1,5	0	7,1	9	9,7	9,7
EU–15	0	-4,3	2	1,4	0,5	7,2	9,2	9,6	9,7
Régi kohéziós országok									
Írország	-3	-7	-0,4	0,7	0,7	6,3	11,9	13,7	14,4
Görögország	-0,2**	-3,3**	-3,5**	-6,9**	-4,4	7,7	9,5	12,6	17,7
Spanyolország	0,9	-3,7	-0,1	0,7	-1,0	11,3	18	20,1	21,7
Portugália	0	-2,9	1,4**	-1,6**	-3,3	8,5**	10,6**	12**	12,9
Új kohéziós országok									
Bulgária	6,2	-5,5	0,4	1,7	1,4	5,6	6,8	10,2	11,2
Csehország	3,1	-4,7	2,7	1,8	0	4,4	6,7	7,3	6,7
Észtország	-3,7	-14,3	2,3	7,6	1,2	5,5	13,8	16,9	12,5
Lettország	-3,3	-17,7	-0,3	5,5	2,1	7,5	17,1	18,7	15,4
Litvánia	2,9	-14,8	1,4	5,9	2,3	5,8	13,7	17,8	15,4
Magyarország	0,9	-6,8	1,3	1,7	0,1	7,8	10	11,2	10,9
Lengyelország	5,1	1,6	3,9	4,3	2,5	7,1	8,2	9,6	9,7
Románia	7,3	-6,6	-1,6	2,5	1,6	5,8	6,9	7,3	7,4
Szlovénia	3,6	-8	1,4	-0,2	-0,1	4,4	5,9	7,3	8,2
Szlovákia	5,9	-4,9	4,2	3,3	1,2	9,5	12	14,4	13,5

Jelmagyarázat: *előrejelzés, **becsült adatok.

Forrás: Eurostat (2012)¹

Ez a fejlemény azért lehet meglepő, mert mind a régi, mind az új kohéziós országok felzárkózását sikertörténetként szokták bemutatni, s nem is alaptalanul. Akár GDP-ben, akár a fogyasztási színvonalban mérjük a felzárkózást, 1970 és 2009 között sem más régióban

¹ A tanulmány végső verziójában szereplő Eurostat és AMECO adatbázisból származó adatok letöltése 2012 januárjából és februárjából.

(Kelet-Ázsiában vagy Latin-Amerikában), sem a világ többi egészében nem volt hasonló konvergencia az országok között (Gill–Raiser 2012).

A gazdasági visszaesés miatt csökkenő bevételek, egyes esetekben a pénzügyi szektor konszolidációjára és/vagy a gazdaságélénkítésre fordított kiadások növekedése miatt az államháztartás minden országban nőni kezdett a deficit, illetve az adósságállomány.

A költségvetési deficit Bulgária és Csehország kivételével már 2008-ban is meghaladta az uniós átlagot, utóbbi 0,1 százalékkal volt az euróövezeti szint felett. 2009-ben minden régi kohéziós államban kétszámjegyű lett a hiány, az újaknál egyszámjegyű maradt. Ezért azután 2010-re a régi kohéziós országok közül még a válság előtt fegyelmezett fiskális politikát folytató Spanyolország államadóssága is meghaladta a 60 százalékot. Az új tagállamok közül a válság kezdetekor egyedül Magyarországon volt magas az államadósság, részben emiatt szorult az ország azonnali segítségre. A többi új kohéziós tagállamban az államadósság azóta is a 60 százalékos maastrichti szint alatt maradt, azonban Észtország és Bulgária kivételével a válság alatt mindenütt dinamikus növekedésnek indult (2. táblázat).

2. táblázat A költségvetési deficit és a bruttó államadósság a kohéziós országokban 2008–2010 között a GDP százalékában

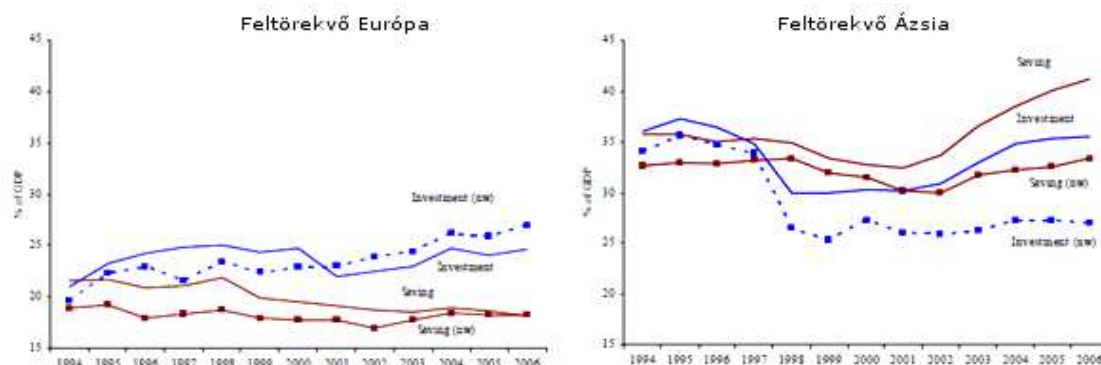
	Költségvetési deficit a GDP %-ában			Bruttó államadósság a GDP %-ában		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010
EU-27	-2,4	-6,9	-6,6	62,5	74,7	80,1
Euróövezet	-2,1	-6,4	-6,3	70,2	79,9	85,5
Régi kohéziós országok						
Írország	-7,3	-14,2	-31,3	44,2	65,2	92,5
Görögország	-9,8	-15,8	-10,6	113,0	129,3	144,9
Spanyolország	-4,5	-11,2	-9,3	40,1	53,8	61,0
Portugália	-3,6	-10,1	-9,8	71,6	83,0	93,3
Új kohéziós országok						
Bulgária	1,7	-4,3	-3,1	13,7	14,6	16,3
Csehország	-2,2	-5,8	-4,8	28,7	34,4	37,6
Észtország	-2,9	-2,0	0,2	4,5	7,2	6,7
Lettország	-4,2	-9,7	-8,3	19,8	36,7	44,7
Litvánia	-3,3	-9,5	-7,0	15,5	29,4	38,0
Magyarország	-3,7	-4,6	-4,2	72,9	79,7	81,3
Lengyelország	-3,7	-7,3	-7,8	47,1	50,9	54,9
Románia	-5,7	-9,0	-6,9	13,4	23,6	31,0
Szlovénia	-1,9	-6,1	-5,8	21,9	35,3	38,8
Szlovákia	-2,1	-8,0	-7,7	27,8	35,5	41,0

Forrás: Eurostat

2.2. Az európai felzárkózási modell és a gazdasági válság

A válság térségbeli kirobbanásában egy olyan mozzanat játszott kulcsszerepet, ami az európai felzárkózási modell sajátossága, nevezetesen, hogy nagymértékű külföldi tőke bevonására épül viszonylag alacsony belső megtakarítási ráta mellett. Hogy ez nem magától értetődő velejárója a gazdasági felzárkózásnak, jól mutatja a feltörekvő európai és ázsiai országok összehasonlítása. A feltörekvő európai országokban a bruttó megtakarítási ráta 20 százalék alatt volt az 1990-es évek közepét követő évtizedben, a feltörekvő ázsiai országokban viszont a 30–40 százalék közötti tartományban mozgott ugyanezen időszakban, és jócskán meghaladta a beruházási rátát (1. ábra).

1. ábra Beruházási és megtakarítási ráták a feltörekvő Európában és Ázsiában 1994 és 2006 között, súlyozott (w) és nem súlyozott (nw) átlag

Megjegyzés: a feltörekvő európai országok adataiban nemcsak az új tagállamokat, poszt-szocialista országok adatai szerepelnek, hanem tagjelölt országok és a balkáni potenciális tagjelölteké is. A feltörekvő ázsiai országok: Fülöp-szigetek, India, Indonézia, Kína, Korea, Malajzia, Szingapúr, Tajvan, Thaiföld, Vietnam.

Forrás: Herrmann–Winkler (2009, 12. o.)

Az Európán belüli összehasonlításból is jól látszik, hogy a válságig a kohéziós országokban a beruházási és a megtakarítási ráta között jelentős, egyes esetekben akár tíz százalékpontnál is nagyobb különbség volt a kétezres években. Ezzel szemben uniós, különösen euróvezeti szinten a magánszektor megtakarításai és beruházásai hozzávetőleg egyensúlyban voltak, 2007–08-ban volt magasabb 1–1,5 százalékponttal a beruházási ráta, mint a megtakarítási. Ez a válság alatt, 2009–10-ben megfordult. A megtakarítási ráta csak Csehország, Szlovákia és Szlovénia esetében érte el az uniós átlagot, de a beruházási ráta az ő esetükben is meghaladta a megtakarítást. Külön figyelemre méltó, hogy a megtakarítási ráta a régi kohéziós országokban az ottani lényegesen magasabb jövedelmi szint ellenére is több százalékponttal az uniós, illetve az euróvezeti szint alatt van. A válság jelentős kiigazítást hozott, a megtakarítási ráták közeledtek a beruházási rátákhoz, az országok többségében az előbbieket magasabb lettek, mint az utóbbiak (3. táblázat).

3. táblázat A magánszektor bruttó megtakarítása és a bruttó beruházások a kohéziós országokban a GDP százalékában, 2002–2010

	2002–06		2007		2008		2009		2010	
	S	I	S	I	S	I	S	I	S	I
EU–27	19,7	19,8	19,4	21,2	19,6	21,1	21,1	19,0	21,3	18,6
Euróövezet	20,7	20,4	20,5	21,7	20,2	21,5	21,5	19,5	21,7	19,1
Régi kohéziós országok										
Írország	18,1	24,4	16,9	25,5	16,9	21,9	18,6	15,7	19,5	11,5
Görögország	13,6	22,4	13,1	24,0	12,2	22,1	16,0	19,1	12,8	16,6
Spanyolország	17,7	28,3	14,2	30,7	18,8	28,7	24,5	24,0	23,2	22,9
Portugália	16,8	23,5	13,3	22,2	11,9	22,5	16,2	20,6	16,1	19,8
Új kohéziós országok										
Bulgária	11,8	22,2	0,4	28,7	7,8	33,6	20,1	28,9	22,2	22,8
Csehország	20,7	26,3	20,2	27,0	22,8	26,8	21,5	24,8	21,3	24,4
Észtország	16,6	32,1	15,3	35,5	18,5	29,7	21,2	21,5	21,7	18,8
Lettország	16,6	28,1	11,8	34,1	17,5	29,7	34,0	21,6	25,7	19,5
Litvánia	13,2	22,4	12,6	28,1	12,8	25,3	19,8	17,2	22,2	16,3
Magyarország	18,8	22,6	15,4	21,8	16,8	21,7	19,4	20,7	21,8	18,0
Lengyelország	17,0	18,6	15,8	21,6	16,0	22,3	18,2	21,2	19,1	19,9
Románia	13,9	22,8	13,8	30,2	18,6	31,9	24,2	24,4	23,3	24,0
Szlovénia	23,1	24,9	22,7	27,8	21,3	28,8	21,7	23,4	22,7	21,6
Szlovákia	20,0	25,8	21,5	26,2	20,4	24,8	20,0	20,7	24,5	22,2

Megjegyzés: S = a magánszektor bruttó megtakarítási rátája, I = bruttó beruházási ráta.

Forrás: Eurostat, European Commission (2011a)

A válság előtt a megtakarításokat messze meghaladó beruházási tevékenységet a külföldi tőke beáramlása tette lehetővé. A kétezres években a mind a régi, mind az új kohéziós országokba áramló külföldi tőke GDP arányosan messze felülmúlta a más térségekbe áramlót (*Gill–Raiser 2012, Fabrizio et al. 2009, Gallego et al. 2010*).

Ez azzal járt együtt, hogy a válságot megelőző évtizedben a külkereskedelmi és a folyó fizetési mérlegek deficitesek voltak. Görögországban, Portugáliában, a balti államokban, Bulgáriában és Romániában a deficit mértéke 10 és 20 százalék között volt, a többi országban 10 százalék alatt.

4. táblázat A külkereskedelmi és a folyó fizetési mérleg egyensúlya a GDP százalékában, 2002–2010 között

	2002–2006 átlag		2007		2008		2009		2010	
	KM	FFM	KM	FFM	KM	FFM	KM	FFM	KM	FFM
EU-27	-0,9	-0,8	-1,2	-1	-1,8	-2	-0,7	-0,8	-1	-0,9
Euróövezet	1,0	0,3	0,5	0,1	-0,2	-1,5	0,4	-0,3	0,2	-0,4
Régi kohéziós országok										
Írország	20,5	-1,7	10,4	-5,3	13,2	-5,6	20,2	-2,9	23,4	0,5
Görögország	-14,5	-7,6	-18,6	-14,6	-18,9	-14,9	-13,3	-11,1	-12,4	-10,1
Spanyolország	-6,5	-5,7	-8,7	-10	-7,9	-9,6	-4	-5,2	-4,5	-4,6
Portugália	-10,8	-8,8	-11,3	-10,1	-13,4	-12,6	-10,6	-10,9	-10,5	-10
Új kohéziós országok										
Bulgária	-15,3	-8,7	-23,5	-25,2	-24,3	-23,1	-11,9	-8,9	-7,7	-1,3
Csehország	-0,5	-3,9	1,3	-4,3	0,7	-2,1	2,3	-2,4	1,4	-3,1
Észtország	-15,7	-11,7	-16,4	-15,9	-13	-9,7	-4	3,7	-1,8	3,6
Lettország	-19,8	-12,6	-24	-22,4	-17,8	-13,2	-7,1	8,6	-7,1	3
Litvánia	-10,8	-7,4	-14,9	-14,4	-12,9	-12,9	-3,2	4,4	-4,6	1,5
Magyarország	-3,1	-7,6	-0,7	-7,3	-1,1	-7,3	2,6	-0,2	3,3	1,1
Lengyelország	-2,4	-3,4	-4,4	-6,2	-5,8	-6,6	-1,7	-3,9	-2,5	-4,7
Románia	-8,8	-7,3	-14,3	-13,4	-13,6	-11,6	-5,8	-4,2	-4,8	-4
Szlovénia	-2,8	-1,3	-4,8	-4,8	-7,1	-6,9	-2	-1,3	-3,4	-0,8
Szlovákia	-4,8	-7,6	-1,2	-5,3	-1,2	-6,2	1,5	-2,6	0,2	-3,5

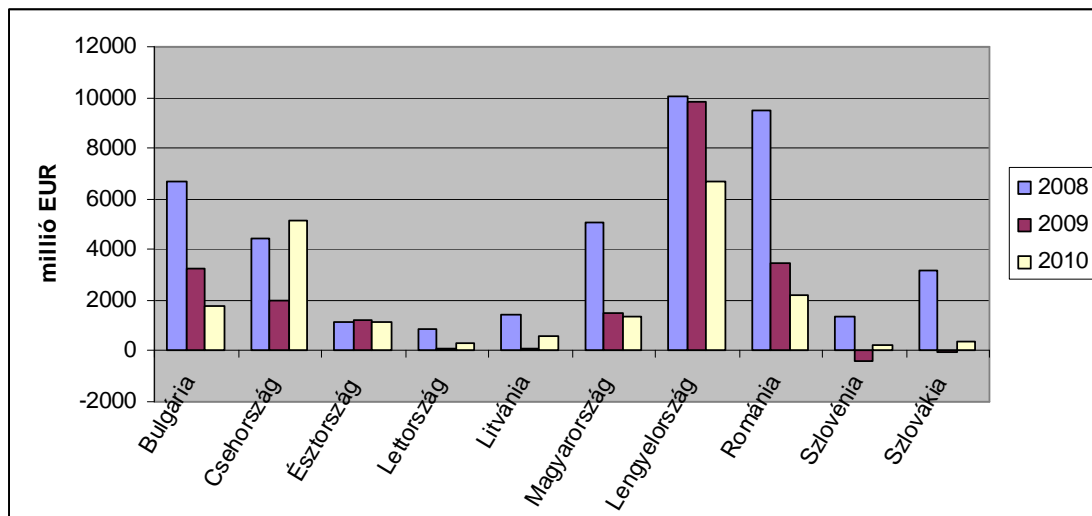
Megjegyzés: KM = külkereskedelmi mérleg, FFM = folyó fizetési mérleg.

Forrás: Eurostat, European Commission (2011a)

2008 szeptemberétől a válság mélyülésével a feltörekvő piacok iránti bizalom megrendült, az egyes országokban a különböző tőke elemeket (FDI, portfólió és egyéb befektetések) különböző módon érintve nettó tőke kivonás is történt, a tőzsdéi árfolyamok estek, az állami értékpapírok hozamai és a CDS felárak megnöttek. A beszűkülő exportlehetőségek tovább mélyítették a válságot, s a fentebb bemutatott reálgazdasági visszaeséshez vezettek. (*Gardó–Martin, 2010*).² Csehország és Észtország kivételével a felzárkózás szempontjából különösen fontos FDI beáramlás 2010-re sem közelítette meg a válság előtti szintet (2. ábra). A régi kohéziós országokban az FDI beáramlása szintén visszaesett, Írországban 2008 volt a mélypont, amikor kifejezett veszteséget szenvedett el (3. ábra).

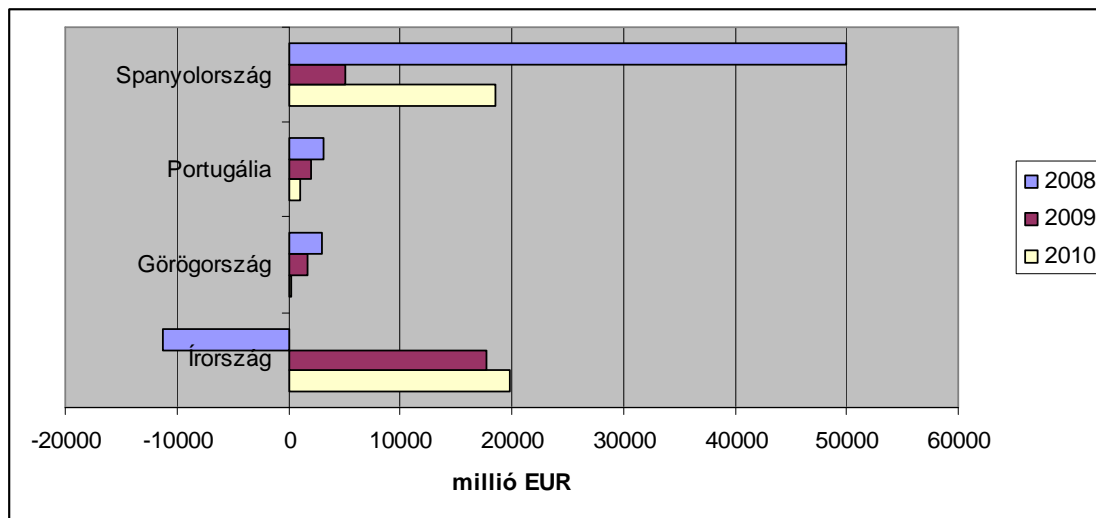
² *Gardó–Martin (2010)* részletesen bemutatják, hogy a válság a különböző pénzügyi közvetítő csatornákon keresztül hogyan terjed át a reálgazdaságra.

2. ábra A működő tőke beáramlása az új kohéziós tagállamokba a válság idején

Forrás: Eurostat

3. ábra A működő tőke beáramlása a régi kohéziós tagállamokba a válság idején

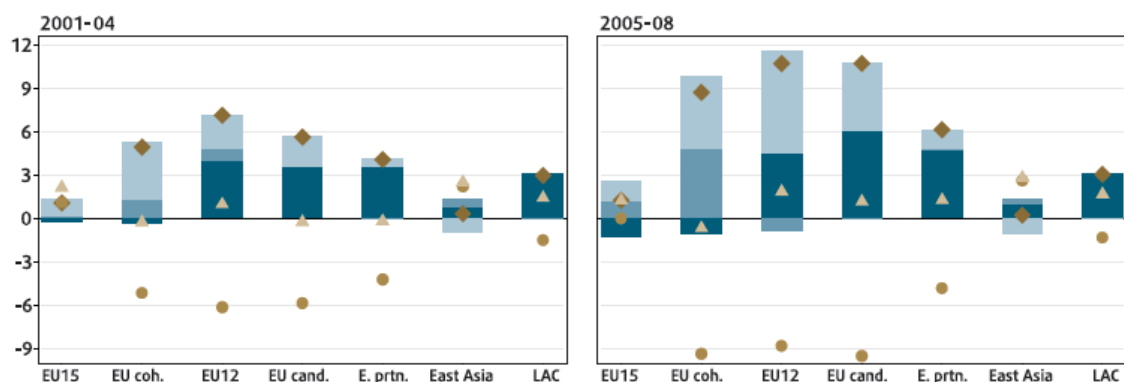

Forrás: Eurostat

Azonban a külföldi tőke összetétele eltér az új kohéziós országokhoz képest. Egyrészt a mediterrán országokban a portfólió és egyéb beruházás volt a külföldi tőke beáramlásának a fő formája (4. ábra).

Másrészt a régi kohéziós országokban a belső és külső FDI állomány nagyságrendje hasonló, míg az új tagállamokban a belső FDI állomány többszöröse a külsőnek (az egyes tagállamokban ennek nagyságrendje a 2-szeres (Szlovénia) és 46-szoros (Románia) különbség között szóródott 2008-ban) (5. ábra).

4. ábra A külföldi tőke összetétele, a folyó fizetési mérleg egyensúlya, a valutatartalékok változása a világgazdasági régiókban, 2001–04 és 2005–08 átlagában

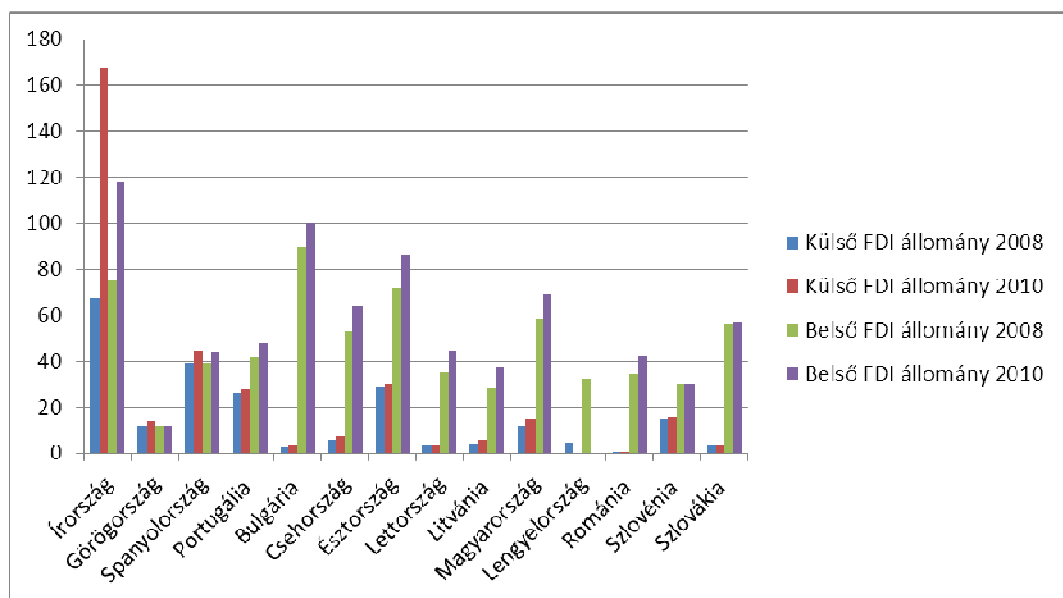

Jelmagyarázat: ■ FDI, ■ Portfólió, ■ Egyéb befektetés, ◆ Teljes tőkebeáramlás, ● Folyó fizetési mérleg egyensúly, ▲ Külföldi devizatartalék változása.

Megjegyzés: EU coh. = a régi kohéziós országok, EU cand. = a tagjelölt országok, E. prtn. = EU keleti partnerségi országok, East Asia = Kelet-Ázsia, LAC = Latin-Amerika és a karibi térség.

Forrás: Gill–Raiser (2012, 134. o.)

5. ábra A külső és a belső FDI állomány nagysága a kohéziós országokban, a GDP százalékában, 2008-ban és 2010-ben

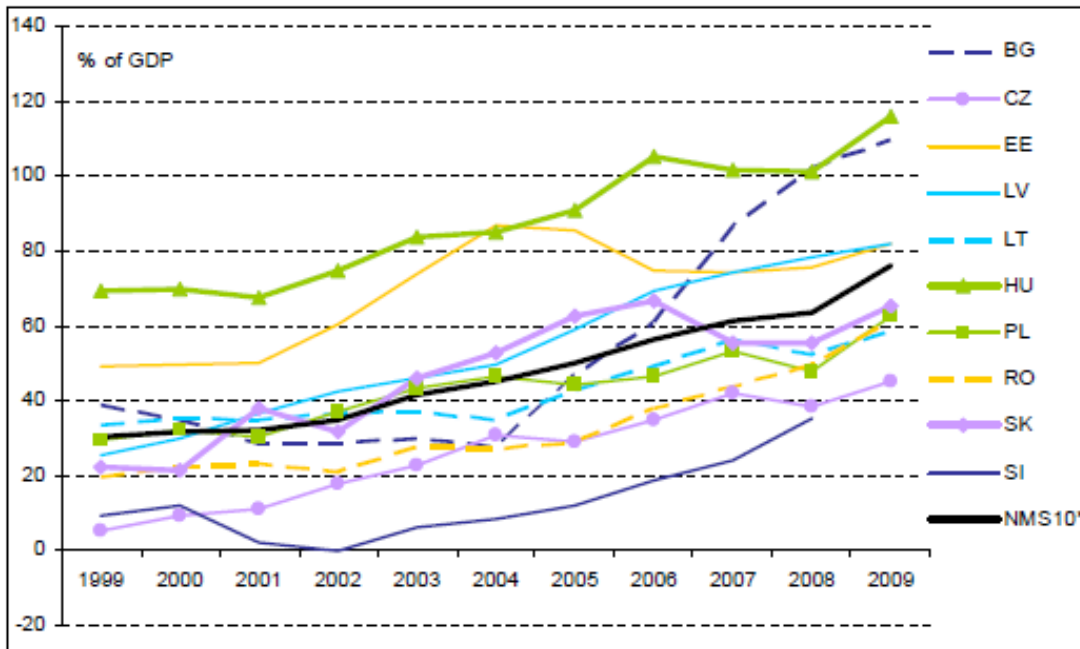

Forrás: Eurostat

A külföldi tőke eltérő összetétele a bankszektorban is megfigyelhető. Az új kohéziós államokban a banki eszközök mintegy 60–90 százalékban külföldi kézben vannak, a régiókban ez az arány 10–50 százalék között mozog (*European Central Bank* 2010, 20. o.). Ezen különbség ellenére a külső sebezhetőség a pénzügyi integráció folytán mindkét csoportban kritikus mértéket ért el. A mediterrán országokban a nettó külföldi kötelezettségek állománya a GDP 80–100 százaléka között voltak a válság kezdetekor (*European Commission* 2010b, 15. o.), az új tagállamok átlaga meghaladta a 60 százalékot, ezen belül Bulgária és Magyarország a 100 százalékot (*Jevčák et al.* 2010, 6. o.) (6. ábra).

6. ábra A nettó külföldi kötelezettségek állományának alakulása 1999-től 2009-ig

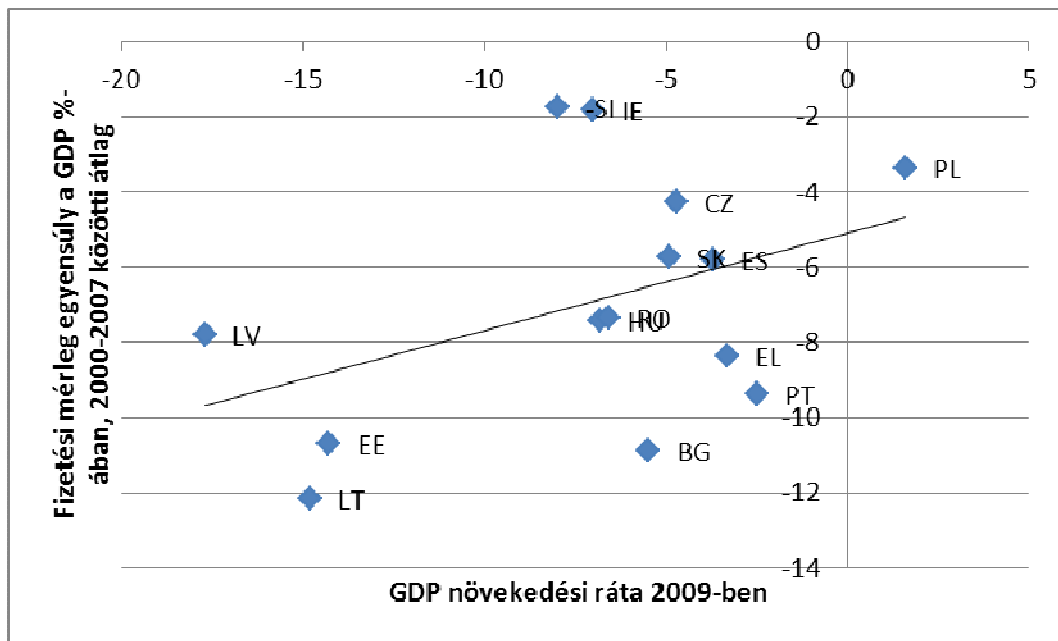
Jelmagyarázat: *Súlyozatlan átlag: Szlovénia esetében a legutolsó adat 2008-as volt.
 Forrás: Jevčák et al. (2010, 6. o.)

A beáramló tőke összetételére, az egyensúlytalanság felhalmozódására az eruóvezeten kívüli országokban hatással volt az a valutaárfolyam rendszer, amit az adott országban választottak. Ahol fix árfolyam rendszer működött (a balti országokban és Bulgáriában), a tőkebevonás kedvezőbb módja volt FDI helyett külföldi valutában hitelt felvenni, ami a hazai infláció mellett a hitelfelvevők számára negatív reálkamatot jelentett. Ez a helyzet a külföldi tulajdonú bankok számára sem jelentett problémát, mert nem a helyi pénzpiacokon kellett a hitelek forrását előteremteniük (Becker et al. 2010). Más gazdasági tényezők mellett a valutaárfolyam rendszer is hozzájárult ahhoz, hogy a balti államokba, a dél-keleti (illetve a nyugat-balkáni) országokba a külföldi tőke nagyobb hányada áramlott a pénzügyi és az ingatlan szektorba, mint az öt kelet-közép-európai országba, amelyeknek lebegő árfolyamrendszerük volt/van, és ahova a gyáripari FDI zöme érkezett. A balti államok a válság alatt is fenntartották a rögzített árfolyamot, a leértékelés lehetőségét ezzel elvetve az árak és bérek csökkentésével kellett reagálniuk.

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a régi és az új kohéziós országok egyaránt a külföldi tőke bevonására építették a gazdasági felzárkózásukat, ami a pénzügyi világválság idején különösen sebezhetővé tette őket. A válság mélységében, annak elhúzódásában viszont vannak különbségek közöttük, ami azzal függ össze, hogy milyen súlyos egyensúlytalanságok terhelték a gazdaságokat a válság kitörése előtt (7. ábra).

A válságot ennek megfelelően mindeddig Lengyelország, Szlovákia és Csehország vészték át legjobban. A három balti államban, Bulgáriában és Romániában a válság előtt a növekedést főként a hazai kereslet vezérelte, a nettó export hozzájárulása a növekedéshez kifejezetten a negatív tartományba esett, míg a közép-európai országokban a növekedés összetétele kiegyensúlyozottabb volt (European Commission 2009a). A balti országokban az egyensúlytalanságok fontos területe volt a túlfűtött ingatlanpiac, ami a válság alatt omlott össze (European Commission 2010a). Szlovéniában nem alakult ki ingatlanpiaci buborék, de az egész gazdaság túlfűtött állapotban volt a válság kirobbanásakor (Tajnikar et al. 2010).

7. ábra A GDP növekedési rátájának visszaesése 2009-ben és fizetési mérleg egyensúlya a GDP százalékában, 2000–2007 közötti átlag

Megjegyzés: A mediterrán országokban lassabban kitörő, elhúzódó válsága miatt a 2000–2007 közötti GDP arányos fizetési mérleg deficitje és a 2009-es gazdasági visszaesés közötti összefüggést jelző korrelációs együttható az új tagállamokra nézve magasabb (0,576), mint az összes kohéziós államé (0,411), amit az ábra mutat. Az egyensúlytalanságok jelensége komplexebb, a fizetési mérleg deficit ennek csak egy, de fontos jelzőszáma, ezt illusztrálja az ábra.

Forrás: Eurostat alapján saját számítás

A régi kohéziós országok közül Írország és Spanyolország fegyelmezett fiskális politikát folytatott a válság előtt, viszont mindkettőben ingatlanpiaci buborék alakult ki, aminek a kidurranása válságot okozott a bankrendszerben. Írország számára ez különösen tragikus volt, mert a bankszektora a GDP-hez képest Európában a legnagyobb (OECD 2009b, Udvari 2012). 2010-ben a bankkonszolidáció miatt az éves költségvetési deficit a GDP 31,3 százalékát tette ki. Az államadósság, ami 2007-ben még a 25 százalékot sem érte el, 2010-re 92,5 százalék lett (Eurostat). Görögország és Portugália esetében a külső egyensúlytalanságok mellett a fiskális politikában is fegyelmezetlenséget lehetett tapasztalni az euró bevezetése után, ikerdeficit alakult ki, Portugáliában a kétezres évek eleje óta leállt a konvergencia. (Kószó–Udvari 2012, Mitsopoulos–Pelagidis 2011, OECD 2009a, OECD 2010a, OECD 2010b, Royo 2010). A következőkben a versenyképesség romlásának, az egyensúlytalanságok kifejlődésének a folyamatát vizsgáljuk meg.

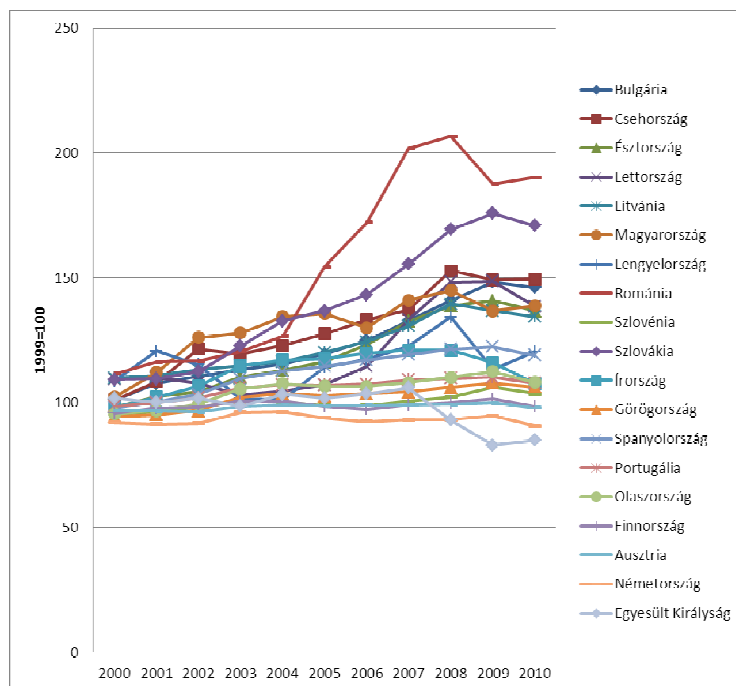
3. Egyensúlytalanságok az Európai Unió gazdaságában

A válság elmélyülése olyan strukturális és versenyképességi problémákat is kiélezett, illetve megvilágított, amelyek a válság előtt is léteztek, de az USA-ból érkező pénzügyi válság előtt még nem váltak fenntarthatatlanná. Nemcsak az uniós elemzésekben, hanem az európai gazdaságpolitikai diskurzusokban is visszatérő téma lett, hogy az euró bevezetése és így a valutaleértékelés lehetetlensége mellett a reálárfolyamok eltérően alakultak az egyes euróövezeti országokban. A mediterrán országok árainak reálfelértékelődése a versenyképességük romlásához vezetett mindenekelőtt Németországgal szemben (European

Commission 2010b).³ A kép némileg eltérő, ha az egész GDP-re vonatkoztatott árak alapján deflált reál effektív árfolyamot, illetve ha egy, a versenyképesség szempontjából fontos költségmutatót, az egységnyi munkaköltséget használjuk deflátorként. Az alábbi két ábrán (8. és 9. ábra) ezzel a két deflátorral számolt reálárfolyamot jelenítjük meg. Az összehasonlítás végett az eddig vizsgált országok mellé bevontuk a szintén problematikus mediterrán országot, Olaszországot, a fő kereskedelmi partner Németországot, a nem euróövezeti nagy gazdaságot, az Egyesült Királyságot, valamint a kisebb posztoszocialista országokkal jobban összevethető Ausztriát és Finnországot. Az mindkét ábrából látszik, hogy más tényezőktől függően (feltehetően a reálbérek és a termelékenység induló szintjétől függően) a viszonylagos felértékelődés sem tett versenyképtelenné olyan országokat, mint Csehország, Szlovákia. A kohéziós országok közül a legkisebb felértékelődés Lengyelországban és Szlovéniában történt. Ugyanakkor a német, az osztrák (és még főként az ábrán nem szereplő svéd) gazdasággal szemben a többi kohéziós ország – amint fentebb láttuk – a folyó fizetési mérlegben is megmutatkozó versenyképességi veszteséget szenvedett el.

A válság során az országok többségében kiigazítás ment vége, de a 8. és a 9. ábra összevetéséből az is látható, hogy a munkaköltségekkel deflált reálárfolyam leértékelődése erőteljesebb, mint az árak alapján. Írországban, a balti államokban, Magyarországon, Romániában, az Egyesült Királyságban a bérköltséggel deflált árfolyam kiigazítása különösen drasztikus volt.⁴

8. ábra A reál effektív árfolyam alakulása az EU egyes tagállamaiban 2000–2010 között, relatív árindikátor alapján, deflátorként a GDP-t használva, a 36 ipari államhoz viszonyítva

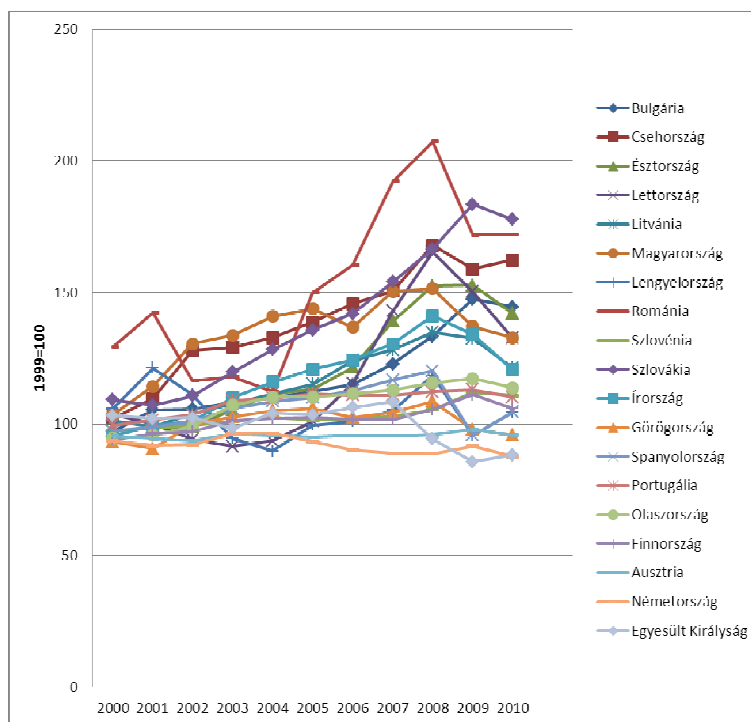

Forrás: European Commission (2011d)

³ A Bizottság már a kétezres évek elejétől publikálja a nominális effektív árfolyamot, amelyből különböző deflátorokat alkalmazva kapják meg a reál effektív árfolyamokat, amit relatív ár- és költségindikátornak is neveznek. Deflátorként használják a fogyasztói árindexet, a GDP-t, az exportárakat, az egységnyi munkaköltséget az egész gazdaságra és a gyáriparra vetítve. Az a kereskedelmi partneri kör, amelyhez képest vizsgálják a relatív árak és költségek alakulását lehet 36 ipari állam, egy 41 országból álló csoport, az EU–27, az euróövezet. A versenyképességre vonatkozóan a legátfogóbb képet a GDP-vel deflált relatív árindikátor adja. Az egységnyi munkaköltséget használva a termelési költségek versenyképessége mérhető.

⁴ Az összes uniós országra vonatkozóan az egységnyi munkaköltséggel deflált reálárfolyamot táblázatba foglalva a függelékben közöljük.

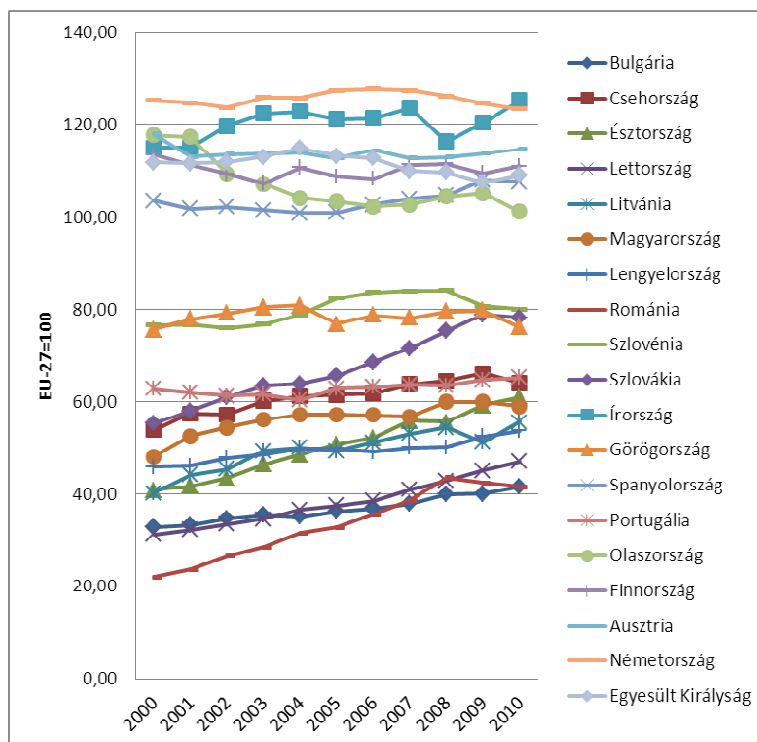
9. ábra A reál effektív árfolyam alakulása az EU egyes tagállamaiban 2000–2010 között, deflátorként az egységnyi, az egész gazdaságra vonatkozó nominális munkaköltséget használva, a 36 ipari államhoz viszonyítva

Forrás: AMECO

A versenyképességi problémákat erőteljesen megmutatja, ha kifejezetten a termelékenységet vizsgáljuk. Jól látható, hogy Írország és Spanyolország kivételével ma is van egy szakadék az előbbieken referenciaként választott nem kohéziós és a kohéziós országok között. A kohéziós országok közül Görögország és Portugália a kétezres években alig vagy egyáltalán nem közeledett az uniós átlaghoz, a kelet-közép-európaiak viszont jelentős mértékben, különösen a baltiak, Szlovákia és Románia mutatott fel óriási fejlődést (10. ábra).

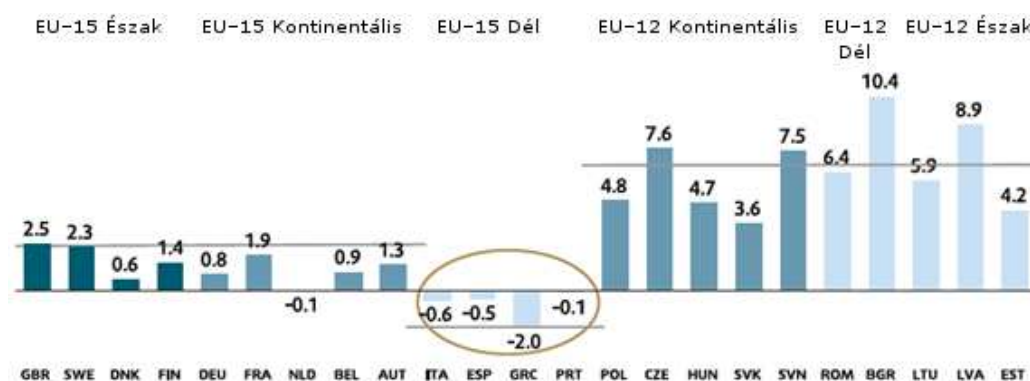
10. ábra Az egy órai munkára jutó GDP folyó áron, vásárlóerő paritáson, az EU egyes tagállamaiban, EU-27 = 100

Forrás: AMECO

A régi és új kohéziós országok kontrasztja még erősebb, ha a termelékenységet nem az EU átlaghoz viszonyítjuk, hanem a termelékenység éves növekedését hasonlítjuk össze. 2002 és 2008 között a mediterrán országok voltak (Olaszország is!) az EU egyetlen olyan országcsoportja, ahol a termelékenység csökkent. A 11. ábra akkor is tanulságos, ha egy sajtóhibát korrigálnunk kell, a szlovák és szlovén adatot nyilvánvalóan felcserélték.

11. ábra Az átlagos termelékenység éves növekedése az EU 23 tagállamában, 2002–2008

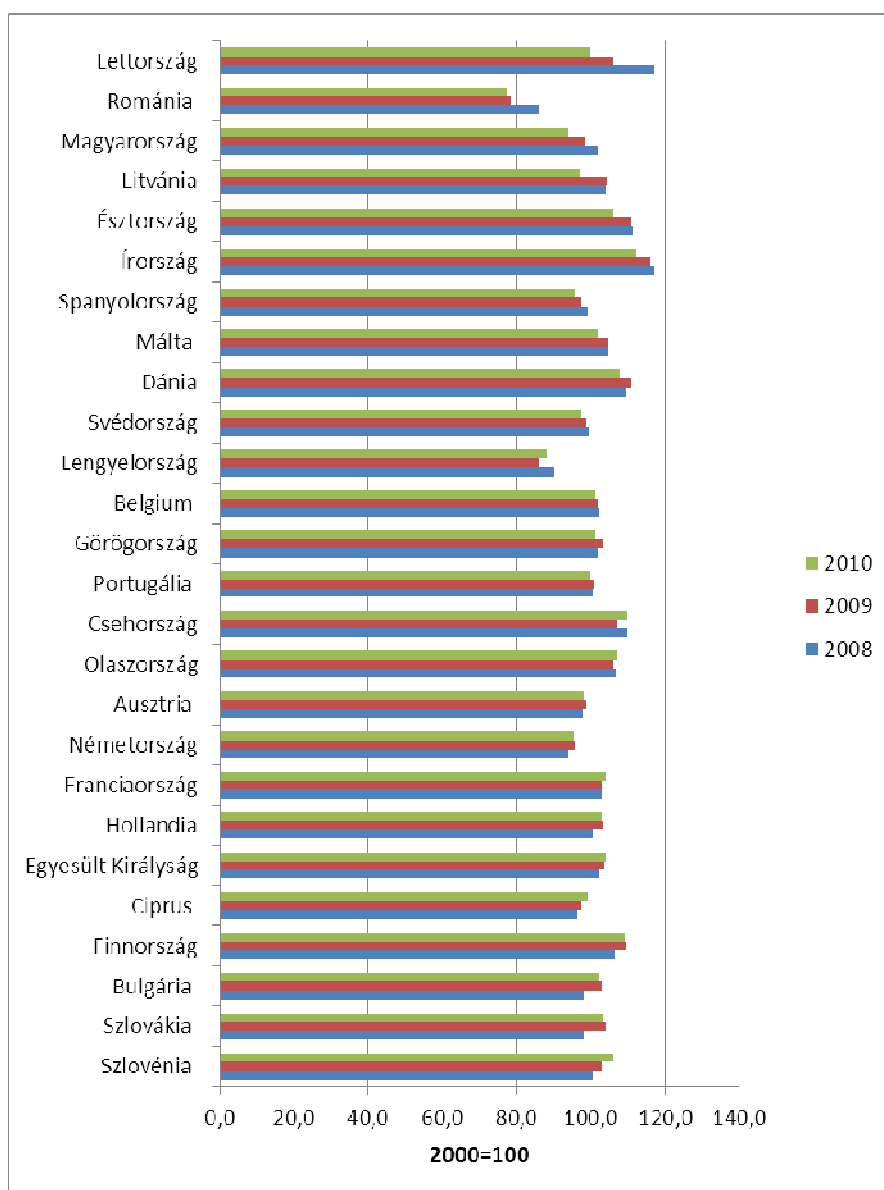

Megjegyzés: Belgium adata a 2003–2008-as időszakot, Görögorszáé a 2003–2007-es, az Egyesült Királyság, Franciaország, a Csehország, Lettország és Románia adata a 2002–2007-es időszakot fedi le.
Forrás: Gill–Raiser (2012, 202. o.)

A válságra adott reakció gyorsasága viszont nem a reálgazdasági versenyképességi problémák mélységétől függött. A 12. ábrán aszerint állítottuk sorba az uniós tagállamokat, hogy 2008-hoz viszonyítva hol történt a legnagyobb költségcsökkentés az egységnyi reál munkaköltségben. Azok az országok állnak az élen, amelyek már a krízis elején nemzetközi

segítségére szorultak, viszont ebben az időszakban Görögország és Portugália még a középmezőnyben foglalt helyet.

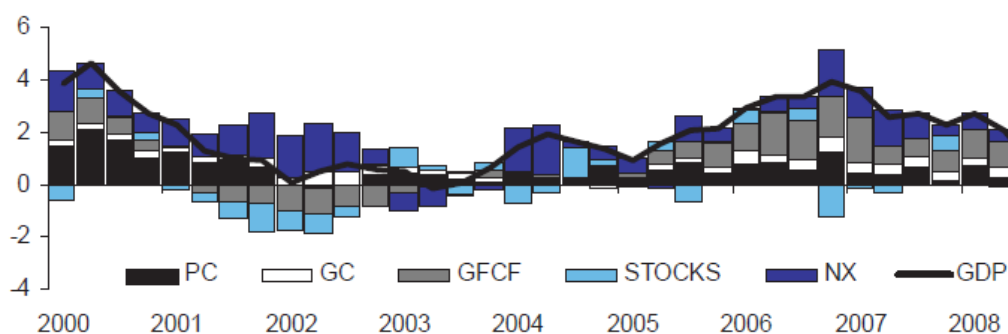
12. ábra Az egységnyi reál munkaköltség az EU 27 tagállamában 2008–2010 között 35 ipari országhoz viszonyítva, 2000=100

Forrás: AMECO alapján saját szerkesztés

A versenyképességgel, a folyófizetési mérleg deficitjével kapcsolatos problémákat azonban nem lehet csak a termelési költségek összehasonlításával vagy az állam túlköltekezésével megragadni. A kohéziós országok túlnyomó többségében nem egyszerűen az okozott gondot, hogy a növekedés forrása a belső kereslet és nem a nettó export volt, hiszen felzárkózó gazdaságoknál az európai modellben ez bizonyos mértékig szükségszerű volt. A fizetési mérleg többletű és a deficitese országok (azaz gyakorlatilag a nem kohéziós és a kohéziós országok) összehasonlításából jól látható, hogy előbbieken a növekedésben a 2002-es gazdasági visszaesés után a fogyasztásnak kisebb, míg a beruházásoknak és a nettó exportnak nagyobb a szerepe, az utóbbiakban viszont a válság előtti szűk évtizedben a növekedés fő forrása a fogyasztás és lényegesen kisebb mértékben a beruházás (13. és 14. ábra).

13. ábra A növekedés összetétele a folyó fizetési mérleg többlettel rendelkező EU tagállamokban, 2000–2008. Az egyes tényezők százalékpontos hozzájárulása a GDP éves növekedéséhez

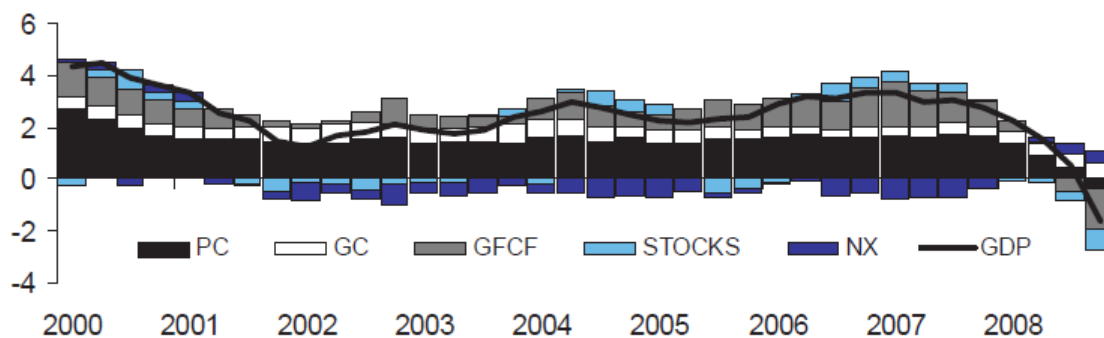

Jelmagyarázat: PC=magánfogyasztás, GC=kormányzati fogyasztás, GFCF=bruttó állóeszköz-felhalmozás, STOCKS=készletek, NX=nettó export.

Megjegyzés: azoknak az EU tagállamoknak a súlyozott átlaga, amelyek kumulált folyó fizetési mérleg pozíciója meghaladta az euróövezetét az 1999–2008-as időszakban.

Forrás: European Commission (2009c, 30. o.)

14. ábra A növekedés összetétele a folyó fizetési mérleg deficittel rendelkező EU tagállamokban, 2000–2008. Az egyes tényezők százalékpontos hozzájárulása a GDP éves növekedéséhez

Jelmagyarázat: PC=magánfogyasztás, GC=kormányzati fogyasztás, GFCF=bruttó állóeszköz-felhalmozás, STOCKS=készletek, NX=nettó export.

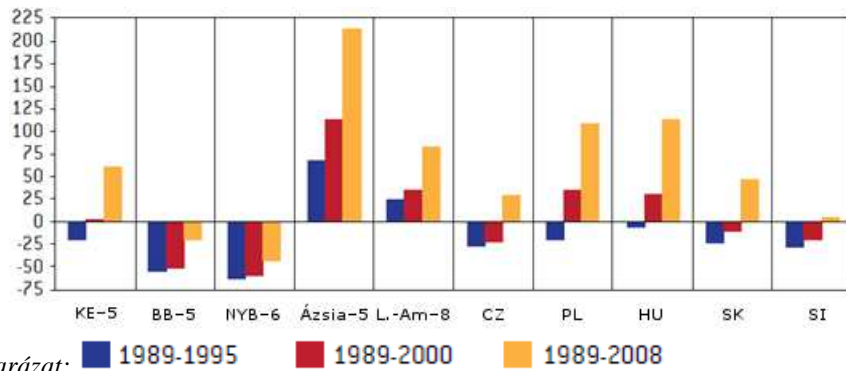
Megjegyzés: azoknak az EU tagállamoknak a súlyozott átlaga, amelyek kumulált folyó fizetési mérleg pozíciója meghaladta az euróövezetét az 1999–2008-as időszakban.

Forrás: European Commission (2009c 30. o.)

A posztoszocialista országok esetében a gazdasági átmenet, a struktúraváltás szükséges része volt a régi, korszerűtlen ipari kapacitások leépülése. Azonban az öt közép-európai országgal ellentétben a három balti államban, Romániában és Bulgáriában 1989-hez képest a kumulált veszteséget 2008-ig sem tudták kiheverni, noha ez a kumulált veszteség 2000 után csökkenésnek indult. A nyugat-balkáni országok e tekintetben még rosszabb helyzetben vannak. Az európai felzárkózási pályával ellentétben különösen a feltörekvő ázsiai, de a latin-amerikai országokban is az ipari termelés dinamikusan nőtt ugyanebben az időszakban (15. ábra).

15. ábra Ipari termelés kumulált változása 1989–2008 között a feltörekvő gazdaságokban 1989-hoz képest, százalékban

Jelmagyarázat:

■ 1989-1995 ■ 1989-2000 ■ 1989-2008

Megjegyzés: KE-5: közép-európai EU tagállamok: Csehország, Lengyelország, Magyarország, Szlovákia, Szlovénia;

BB-5: balti és balkáni EU tagállamok: Észtország, Lettország, Litvánia, Bulgária, Románia;

NYB-6: nyugat-balkáni EU csatlakozó, tagjelölt és potenciális tagjelölt országok: Albánia, Bosznia-Hercegovina, Horvátország, Volt Jugoszláv Köztársaság Macedónia, Montenegró, Szerbia;

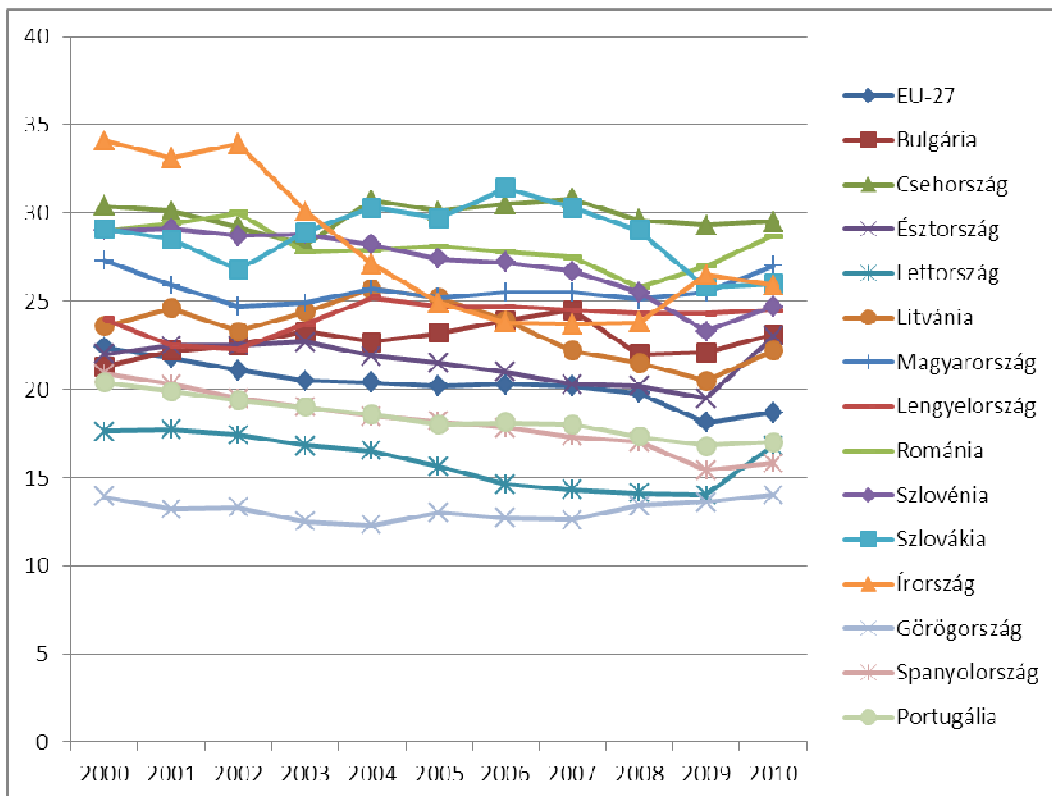
Ázsia-5: Fülöp-szigetek, Indonézia, Korea, Malajzia, Thaiföld;

L.-Am-8: Argentína, Brazília, Chile, Kolumbia, Ecuador, Mexikó, Peru, Uruguay.

Forrás: Becker et al. (2010, 28. o.)

A kétezres években Lettország kivételével a poszt-szocialista tagállamok mindegyikében az ipari termelés bruttó hozzáadott értéke az összes ágazat átlagában az EU-27 átlaga felett volt. Ezzel szemben a három mediterrán kohéziós országban jóval az uniós átlag alatt. Különösen Görögországban alacsony az iparosodottság szintje (16. ábra).

16. ábra Az ipar termelés bruttó hozzáadott értéke a kohéziós országokban az összes ágazat százalékában, az energiatermelést is beleszámítva

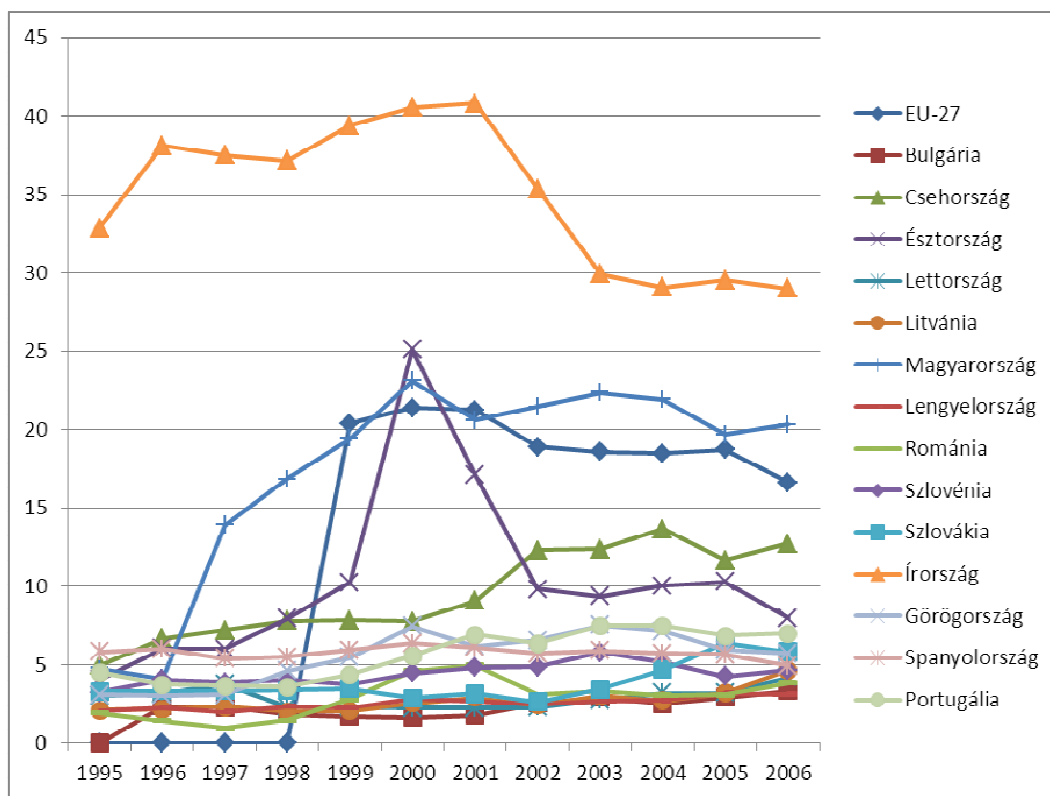

Forrás: Eurostat

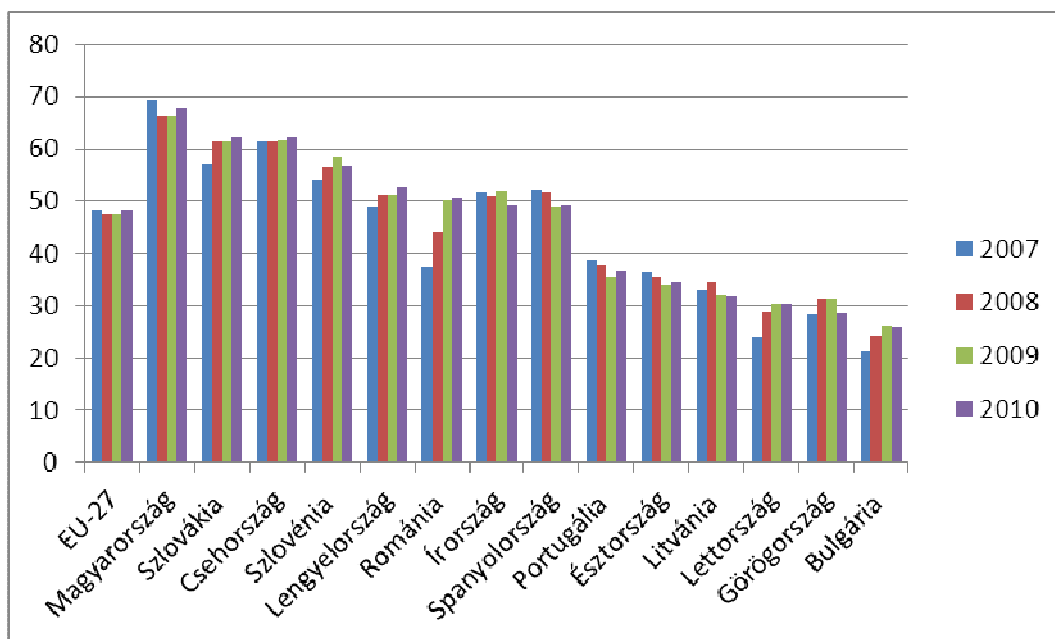
Az ipar részesedése – különösen, hogy az energiatermelést is magában foglalják az adatok – önmagában még keveset mond a gazdaság versenyképességéről. Ezért érdemes azt is megvizsgálni, hogy a kohéziós országok milyen technikai színvonalú termékeket exportálnak. Az Eurostatból elérhető adatgyűjtést követve, 2006-ig a csúcstechnológiai termékek arányát néztük meg a teljes exportban, 2007 és 2010 között a csúcstechnológiai és közepes technológiai szintű termékek arányát. A csúcstechnológiai termékeket nézve Írország és Magyarország ugrik ki a mezőnyből, és az összes mediterrán ország teljesítménye nagyon gyenge (17. ábra). A közepes technológiai szintű termékeket is figyelembe véve Spanyolország már sokkal jobb teljesítményt mutat, de a 2010-es adatok alapján felállítva a rangsort, az öt közép-európai ország vezeti a mezőnyt (18. ábra). Összességében egyértelmű, hogy az FDI formájában a rendszerváltozás után a térségbe érkező tőke sokkal jelentősebb technikai fejlesztést hajtott végre, mint az uniós, illetve az EMU tagsággal a mediterrán országokba áramló külföldi tőke.

17. ábra A csúcstechnológiai termékek aránya a kohéziós országokban a teljes export százalékában, 1995–2006

Forrás: Eurostat

18. ábra A csúc- és közepes technológiai szintű termékek aránya a kohéziós országokban a teljes export százalékában, 2007–2010

Forrás: European Commission (2011c, 2012), UNU-MERIT (2009, 2010) alapján saját szerkesztés

Elvileg a szolgáltatások ellensúlyozhatták volna az ipari fejlődés alacsonyabb szintjét, azonban az adatok azt mutatják, hogy a kohéziós országokban a külkereskedelmi (tradable) szektor eredményességét az ipari szektor fejlődése határozta meg. Azok az országok, amelyeket leginkább kiegyensúlyozott gazdasági helyzetben ért a válság (Csehország, Lengyelország, Szlovákia) a legkevésbé érték el többletet a szolgáltatások nemzetközi kereskedelmében (19. ábra).

5. táblázat A szolgáltatások nemzetközi kereskedelmének mérlege a kohéziós országokban, a GDP százalékában, 2002–2010 között

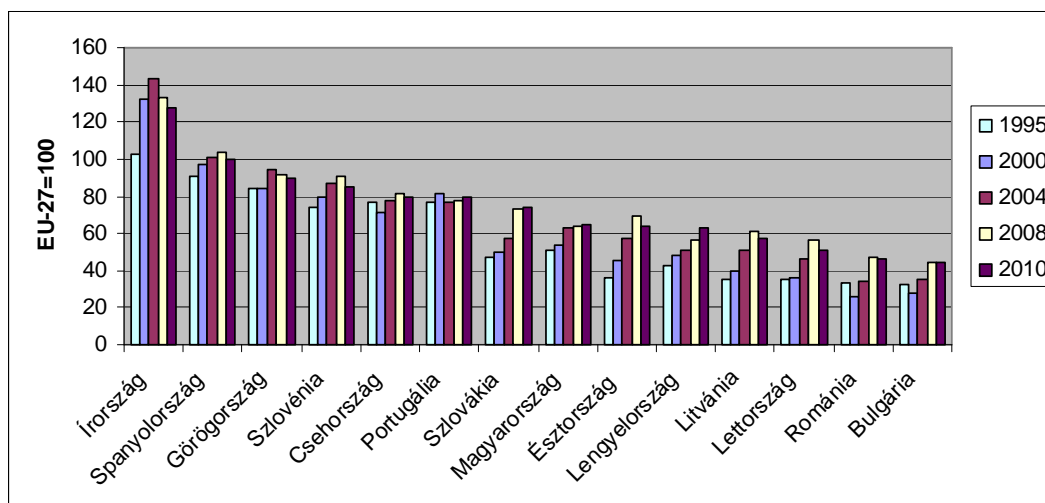
	2002–06 átlaga	2007	2008	2009	2010
EU-27	n.a.	0,7	0,6	0,5	0,7
Bulgária	3,2	3,8	3,7	3,7	5,6
Csehország	0,9	1,6	1,9	2	2
Észtország	8,0	6,5	7,6	9,8	9,2
Lettország	4,5	3,5	4	6	6,1
Litvánia	3,7	1,6	1,2	1,9	3,5
Magyarország	0,9	1,3	1,4	2,2	3
Lengyelország	0,2	1,1	1	1,1	0,7
Románia	-0,1	0,3	0,5	-0,2	-0,4
Szlovénia	2,7	3	3,8	3,3	3,7
Szlovákia	1,1	0,7	-0,8	-1,6	-1,1
Írország	-6,9	-0,6	-4,3	-5	-4,5
Görögország	7,4	7,4	7,4	5,5	5,8
Spanyolország	2,7	2,2	2,4	2,4	2,6
Portugália	2,6	3,9	3,8	3,6	3,9

Forrás: Eurostat

4. A válság eddigi hatásai a GDP-ben és a fogyasztásban mért felzárkózásra, valamint a társadalmi kohézióra

A válság előtti másfél évtized látványos eredményei után a válság egyértelműen megtorpanást hozott a GDP-ben mért felzárkózásban (az összehasonlításban a kelet- és közép-európai transzformációs visszaesés vége, 1995 a kiinduló adat). A 14 tagállam közül 2008 és 2010 között csak Portugália, Szlovákia, Magyarország, Lengyelország és Bulgária relatív helyzetében nem történt romlás (19. ábra).

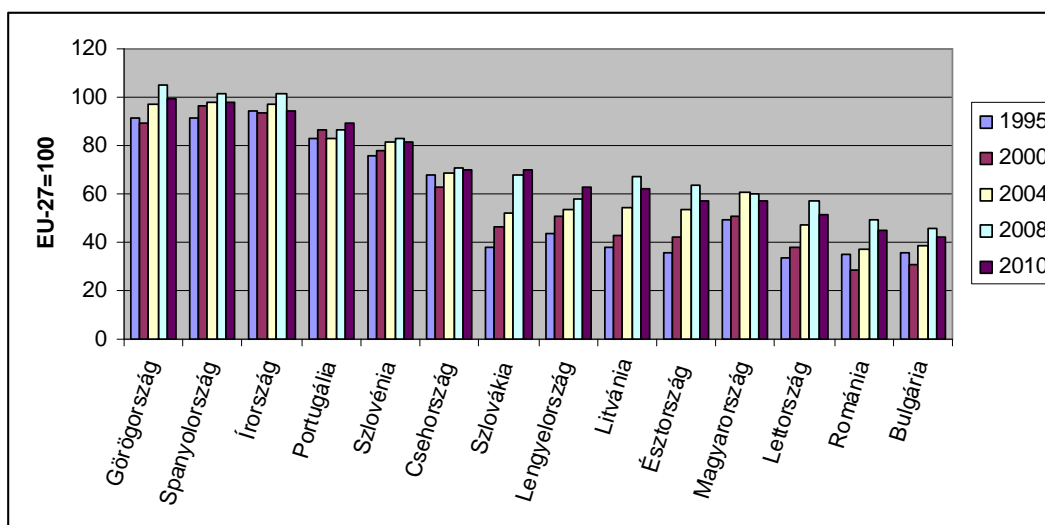
19. ábra Az egy főre jutó GDP alakulása vásárlóerő-paritáson a kohéziós országokban az EU-27 átlagához viszonyítva

Forrás: Eurostat

A háztartások helyzetét sokkal jobban mutatja a tényleges végső fogyasztás alakulása az EU-27 átlagához képest, ami magában foglalja mind a magán fogyasztást, mind az állami fogyasztás egyénekhez jutó részét. Ebben már a fenti öt tagállamból Magyarország és Bulgária is kiesik (20. ábra).

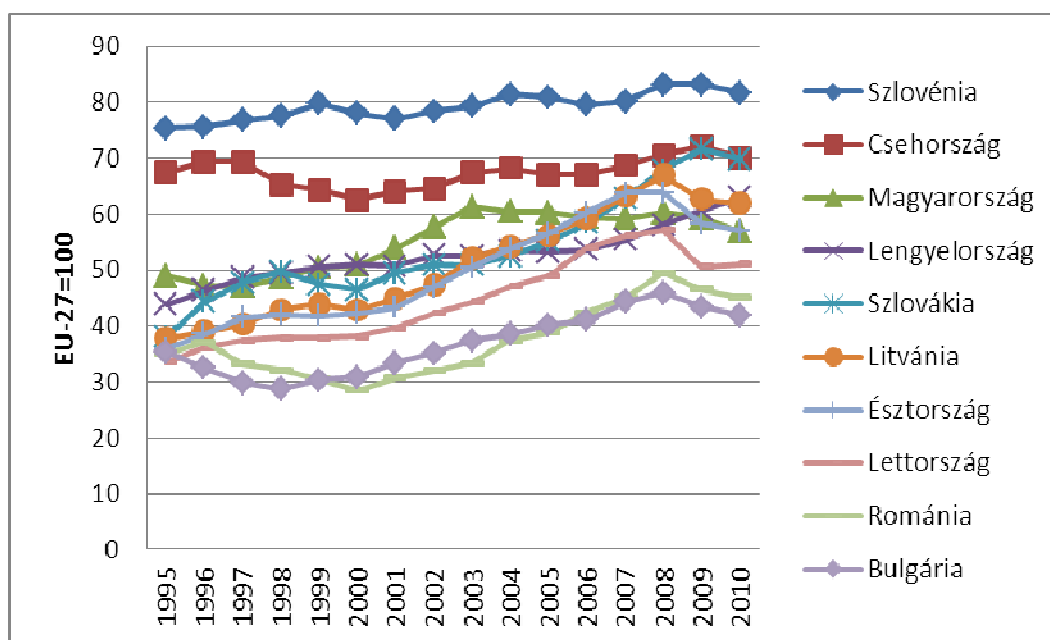
20. ábra Az egy főre jutó tényleges végső fogyasztás vásárlóerő-paritáson a kohéziós országokban az EU-27 átlagához viszonyítva

Forrás: AMECO adatbázis alapján saját számítás

A tényleges fogyasztás és a GDP EU-átlaghoz viszonyított alakulásának összevetése árnyalja a kohéziós országok helyzetéről, felzárkózásban elért eredményeiről alkotott képünket. Írország esetében a GDP relatív nagysága az 1990-es évek közepén még 9 százalékponttal volt magasabb fogyasztásnál, a kétezres években már 30–40 százalékpont(!) között mozgott a különbség. Görögország fogyasztása viszont rendre 7–9 százalékponttal haladja meg a GDP termelésben elfoglalt pozícióját, sőt 2010-es adatok alapján az EU-átlaghoz viszonyított fogyasztásban a 14 kohéziós tagállam élén állt. A másik ilyen notórius relatív túlfogyasztó Portugália, Görögországhoz hasonló nagyságrendben, Litvánia úgy szintén, de szerényebb mértékben. Spanyolország, Lengyelország, Lettország, Románia, Bulgária esetében a fogyasztás és GDP megközelítőleg együtt mozog. Szlovénia, Szlovákia, Magyarország, Észtország az uniós csatlakozás óta 5 százalékpont körüli értékben mutat jobb GDP pozíciót. Csehország kedvező induló helyzete miatt nem veszítette el a második helyét az új tagállamok között, de 1995-ben az EU-átlag 68 százaléka volt az egy főre jutó végső fogyasztás, és 2010-ben is csak 70 százalék. Magyarország a GDP-ben 1995-höz képest a harmadik helyről 2010-ben a negyedikre (14 százalékpontos felzárkózás), fogyasztásban viszont a hetedikre csúszott az új tagállamok között (8 százalékpontos felzárkózás az EU-átlaghoz) (21. ábra).

21. ábra Az egy főre jutó tényleges végső fogyasztás az új kohéziós tagállamokban az EU-27 átlagához viszonyítva 1995–2010

Forrás: AMECO adatbázis alapján saját számítás

A legnagyobb nyertes Szlovákia, amely mind a GDP-ben, mind a fogyasztásban 27, illetve 32 százalékpontot javított a helyzetén 1995 és 2010 között. A balti országoknak a válság ellenére sikerült 2010-ben 20 százalékpont körüli felzárkózási eredményt megőrizni a fogyasztásban is (6. táblázat).

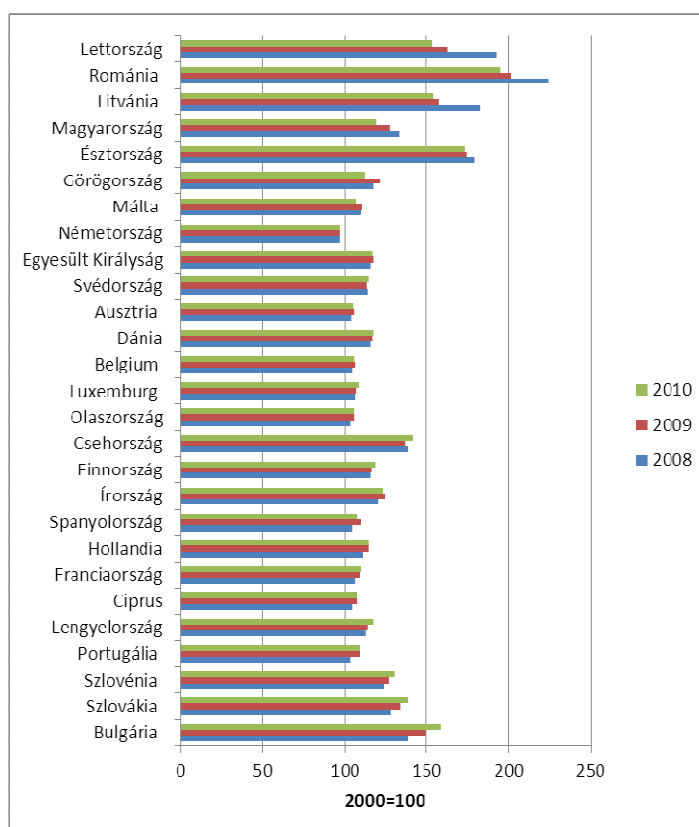
6. táblázat Felzárkózás az egyéni végső fogyasztásban és az egy főre jutó GDP-ben az EU-27 átlagához az 1995-ös szinthez viszonyítva, százalékpontban

	Egyéni végső fogyasztás		Egy főre jutó GDP	
	2008	2010	2008	2010
Szlovákia	30	32	26	27
Litvánia	29	24	26	22
Észtország	28	21	33	28
Lengyelország	14	19	13	20
Lettország	24	18	21	16
Románia	14	10	14	13
Görögország	14	8	8	6
Magyarország	11	8	13	14
Bulgária	11	7	12	12
Spanyolország	10	6	13	9
Portugália	4	6	1	3
Szlovénia	8	6	17	11
Csehország	3	3	4	3
Írország	8	0	30	25

Forrás: Eurostat és AMECO adatbázis alapján saját számítás

A relatív fogyasztási helyzet változásában már tükröződik annak a kiigazításnak a hatása, amit a válsággal leginkább sújtott országokban a bérekben végrehajtottak. Akár az egy foglalkoztatottra jutó reál kompenzációt (ami a bérköltségen kívül a munkaadó által fizetett munkaadói járulékot is magában foglalja) (22. ábra), akár az egységnyi reál munkaköltséget (12. ábra) hasonlítjuk össze, a legnagyobb csökkenést a Lettország, Litvánia, Magyarország és Románia hajtotta végre, a válságban érintett mediterrán országok jóval kisebb mértékben.

22. ábra Egy foglalkoztatottra jutó reál kompenzáció a magánfogyasztással deflálva, 2008–2010

Forrás: Eurostat

A válság első sokkjának hatásait eddig ki tudta védeni a szociális ellátások rendszere, és a kohéziós tagállamok relatív helyzete nem romlott. A mediterrán országok jóléti rendszeréről eddig is tudott volt, hogy nagyon rossz határfokkal működik, amint ezt a szociális transzferek előtt és után szegénységi kockázatnak kitettek arányának összehasonlítása és a Gini index is világosan jelzi. Az új tagállamok közül is csak Szlovénia és Magyarország mutat jobb eredményeket. Csehország és Szlovákia pedig olyan alacsony szegénységi kockázati rátát mutat már a szociális transzferek előtt, hogy az olvasónak az adatok helyességével szemben kétsége támad. Az EU 2020 stratégia a szegénységi kockázatnak kitettek mellett az alapvető anyagi javaktól megfosztottakat, az alacsony munkaintenzitású családokat is beleszámítja a szegénységi indikátorába (a három kategória átfedését kizárva), ami pl. Magyarország esetében közel egyharmadra növeli a szegények arányát. Mivel sem a Gini együttható, sem ez az új indikátor nem mutatott növekedést a válság alatt, csak a 2010-es adatokat közöljük (7. táblázat).

7. táblázat A szegénységi kockázat és a társadalmi egyenlőtlenségek alakulása az EU-ban a válság éve alatt

	Szegénységi kockázatnak kitettek				A transzferek hatása a szegénységi kockázat csökkentésében		Gini együttható	EU 2020 szegénységi indikátora
	szociális transzferek előtt		szociális transzferek után		2008	2010		
	2008	2010	2008	2010	2008	2010	2010	2010
EU-27	25,1	25,7	16,4	16,4	8,7	9,3	30,4	23,4
Belgium	27,0	26,7	14,7	14,6	12,3	12,1	26,6	20,8
Bulgária	27,1	27,1	21,4	20,7	5,7	6,4	33,2	41,6
Csehország	20,0	18,1	9,0	9,0	11,0	9,1	24,9	14,4
Dánia	27,8	29,1	11,8	13,3	16,0	15,8	26,9	18,3
Németország	24,2	24,2	15,2	15,6	9,0	8,6	29,3	19,7
Észtország	24,7	24,9	19,5	15,8	5,2	9,1	31,3	21,7
Írország	34,0	:	15,5	:	18,5	:	:	:
Görögország	23,3	23,8	20,3	20,1	3,0	3,7	32,9	27,7
Spanyolország	24,1	28,1	19,6	20,7	4,5	7,4	33,9	25,5
Franciaország	22,8	25,0	12,7	13,5	10,1	11,5	29,9	19,3
Olaszország	23,4	23,3	18,7	18,2	4,7	5,1	31,2	24,5
Ciprus	21,5	:	16,2	:	5,3	:	:	:
Lettország	30,2	29,1	25,6	21,3	4,6	7,8	36,1	38,1
Litvánia	27,2	31,8	20,0	20,2	7,2	11,6	36,9	33,4
Luxemburg	23,6	29,1	13,4	14,5	10,2	14,6	27,9	17,1
Magyarország	30,4	28,4	12,4	12,3	18,0	16,1	24,1	29,9
Málta	22,7	22,9	15,0	15,5	7,7	7,4	28,4	20,6
Hollandia	19,9	21,1	10,5	10,3	9,4	10,8	25,5	15,1
Ausztria	24,5	24,1	12,4	12,1	12,1	12,0	26,1	16,6
Lengyelország	25,1	24,4	16,9	17,6	8,2	6,8	31,1	27,8
Portugália	24,9	26,4	18,5	17,9	6,4	8,5	33,7	25,3
Románia	30,7	27,5	23,4	21,1	7,3	6,4	33,3	41,4
Szlovénia	23,0	24,2	12,3	12,7	10,7	11,5	23,8	18,3
Szlovákia	18,4	19,8	10,9	12,0	7,5	7,8	25,9	20,6
Finnország	27,3	27,0	13,6	13,1	13,7	13,9	25,4	16,9
Svédország	28,5	26,7	12,2	12,9	16,3	13,8	24,1	15,0
Egyesült Királyság	28,9	31,0	18,7	17,1	10,2	13,9	33,0	23,1

Megjegyzés: az EU 2020 szegénységi indikátora jelzi egyrészt a szociális transzferek utáni szegénységi kockázati küszöb (azaz a rendelkezésre álló jövedelem nemzeti mediánjának 60 százaléka) alatt élők arányát, másrészt azokat, akik meghatározott 9 alapvető szükséglet kielégítéséből 4-től meg vannak fosztva, harmadrészt azokat, akik alacsony munkaintenzitású háztartásban élnek, azaz a háztartás 18–59 év közötti tagjainak munkapotenciálja kevesebb mint 20 százalékban kihasznált. Egy személyt akkor is csak egyszer vesznek számba, ha több kategóriába is belesik.

Forrás: Eurostat

Megállapíthatjuk, hogy a válság nyomán a kohéziós országok nemcsak abszolút értelemben szenvedtek el visszaesést, hanem a felzárkózás eredményeiből is vesztek, ami mind az egy főre jutó GDP-ben mérve, mind a háztartások végső fogyasztásában érzékelhető. A társadalmi kohézióra gyakorolt hatás feltehetően a megszorító csomagok végrehajtása után lesz majd mérhető.

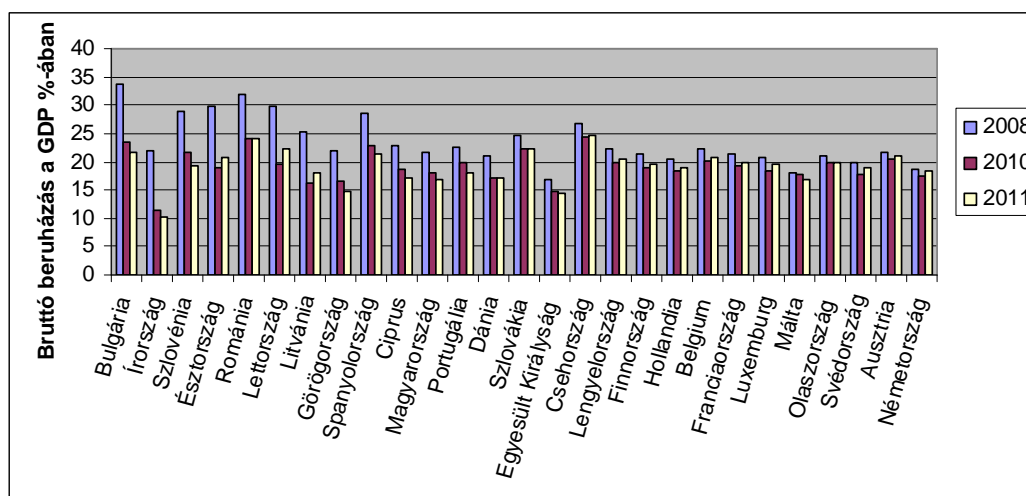
5. A válság hatása a hosszú távú növekedésre

5.1. A válság hatása a beruházásokra, az oktatási kiadásokra és az innovációs rendszerre

A válság hosszabb távú növekedést és így a felzárkózást érintő hatásait úgy tudjuk megítélni, ha ennek meghatározó tényezőit vizsgáljuk. A mai növekedési elméletekben széles körben elfogadott gondolat, hogy a beruházások mellett az emberi tőke fejlesztésének, azon belül az oktatási rendszernek, valamint az innovációs rendszernek kulcsszerepe van a hosszú távú növekedésben. Ahogyan a válság alatt ezeket a rendszereket sikerül megóvni vagy éppen visszafejlődnek, előrevetíti, hogy hogyan alakul a növekedési potenciál az egyes országokban.⁵

Ha az EU 27 tagállamát a válság alatt bekövetkezett bruttó beruházás csökkenés szerint állítjuk sorba, az első tizenkét ország között nincs régi, nem kohéziós tagállam, holott a viszonyszám nevezője, a GDP is jobban csökkent ezekben az országokban (23. ábra).

23. ábra A bruttó beruházások alakulása a GDP százalékában

Megjegyzés: 2011 előrejelzés.

Forrás: Eurostat

A világgazdasági válság és az ezt követő állami adósságnövekedés miatt a tagállamok a költségvetési kiadások csökkentésére kényszerülnek, ami veszélyeztetheti az oktatási rendszerre fordított kiadásokat is. Ennek a feltételezésnek az ellenőrzése az Eurostat adatbázisában még nem lehetséges, a legfrissebb adatok 2008-ból valók. Viszont a Bizottság az EU 2020 stratégia kapcsán készített egy elemzést az oktatás helyzetéről az egyes tagállamokban, amiben a finanszírozás alakulását is nyomon követik (*European Commission* 2011b). Ennek alapján jelentős különbségek rajzolódnak ki a tagállamok, döntően aszerint, hogy a válság milyen mély visszaesséssel járt (8. táblázat).

A régi nem kohéziós tagállamok közül egyedül Hollandiában és az Egyesült Királyságban van számottevő költségvetési megszorítás, utóbbiban a felsőoktatás területén

⁵ Az EU 2020 stratégia és a tagállami politikák kapcsolatát mutatja be *Kőrösi* (2011) a humántőke-potenciál növelésében.

nagyon súlyos, de a pénzügyi szektor óriási konszolidációs terhei miatt a költségvetési mozgástere csekély. Olaszország oktatási rendszere pénzügyi megszorítás nélkül is kirívóan gyengén teljesít. Mind a négy régi kohéziós országban van költségvetési megszorítás, eddig csak Spanyolországban nem drasztikus mértékű. A különbség abban van, hogy Írországból egy fejlett oktatási rendszer szenvedtél ezt el; Spanyolországban egy hosszabb erőfeszítés után közepes szintre fejlesztett; a görög és a portugál oktatás mind finanszírozásában, mind teljesítményében már a válság előtt is messze az uniós átlag alatt volt.

Az új kohéziós országok közül Cipruson és Máltán kívül csak Lengyelországban és Szlovéniában maradt védett az oktatási rendszer a válság hatásaitól, illetve Észtországban az uniós támogatásokkal éppen hogy ellensúlyozták a költségvetési elvonást.

8. táblázat Az oktatási rendszer közösségi finanszírozásának alakulása az EU tagállamaiban a válság éveiben

Tagállam	Költségvetési megszorítás	A költségvetési helyzet bizottsági jellemzése
Ausztria	nincs	2011-ben nőtt az oktatási költségvetés
Belgium	nincs	nem elsődlegesen fontos területeken van megtakarítás
Bulgária	van*	egyetemi költségvetések és minisztériumi költségvetés 20 százalékos csökkentése
Ciprus	nincs	nőtt a költségvetés
Csehország	van*	folyamatos csökkentés
Dánia	van	2008–2010 között 14 százalékos kiadásnövekedés, ezt követő kis csökkentés után stabilizálódás
Észtország	nincs	a külföldi támogatásoknak köszönhető, hogy nem csökkent az általános kiadási szint, 2011-től stratégiai terület
Finnország	nincs	a válság alatt is stratégiai terület
Franciaország	van	részleges, a közoktatásban némi csökkentés, a felsőoktatásban fejlesztés
Németország	nincs	folyamatos növekedés
Görögország	van***	drasztikus csökkentés eleve alacsony szintről
Magyarország	van**	2011-ig a felsőoktatásban még nem, a továbbiakban ezen a területen is kiadáscsökkentés
Írország	van**	drasztikus csökkentés viszonylag magas szintről, növekvő létszámú belépő korosztályok mellett
Olaszország	nincs**	a kiadási szint alacsony szintű, de a finanszírozás és a teljesítmény kapcsolata is gyenge az oktatási rendszeren belül
Lettország	van**	a felsőoktatásban terveznek kiadásnövelést
Litvánia	van**	csak a hátrányos helyzetű családok gyerekeinek iskolai támogatását nem csökkentették
Luxemburg	nincs	enyhe növekedés
Málta	nincs	a válság ellenére tetemes növekedés
Hollandia	van*	a hatékonyságot próbálják növelni ugyanolyan vagy csökkentett finanszírozás mellett
Lengyelország	nincs	folyamatos kiadásnövekedés
Portugália	van***	drasztikus csökkentés viszonylag alacsony szintről
Románia	van***	drasztikus csökkentés viszonylag alacsony szintről, amit egy évtizedes erőfeszítés után értek el
Szlovákia	van*	az elmúlt évtizedben bekövetkezett GDP-arányos kiadáscsökkenés után újabb drasztikus csökkentések
Szlovénia	nincs	a válságban való súlyos érintettség ellenére az oktatási kiadásokat fenntartották, felsőoktatási és kutatási kiadásokat növelték
Spanyolország	van	nem drasztikus mértékű csökkentés egy hosszabb fejlődési szakasz után, aminek során a válság előtt sem érték el az EU-átlagot
Svédország	nincs	a válságban való súlyos érintettség ellenére a költségvetési tartalékoknak köszönhetően az oktatási kiadásokat növelték
Egyesült Királyság	van**	a közoktatást más területekhez képest viszonylag megkímélték, a felsőoktatásban drasztikus tandíjat vezettek be, amit diákhitel ellensúlyoz

Jelmagyarázat: *Az értékelésből az tűnik ki, hogy a jelentéskészítők szerint lenne mozgástér az oktatás finanszírozásának javítására, inkább a politikai szándék hiányzik. **A jelentéstezők veszélyesnek tartják a megszorítás hatásait, de nagyon szűk költségvetési mozgásteret látnak, azonban nem ítélik kilátástalannak a helyzetet. ***Az oktatási rendszer súlyos kárt szenved, de a jelentéstezők sem tesznek javaslatot a drámaian rossz költségvetési helyzet miatt.

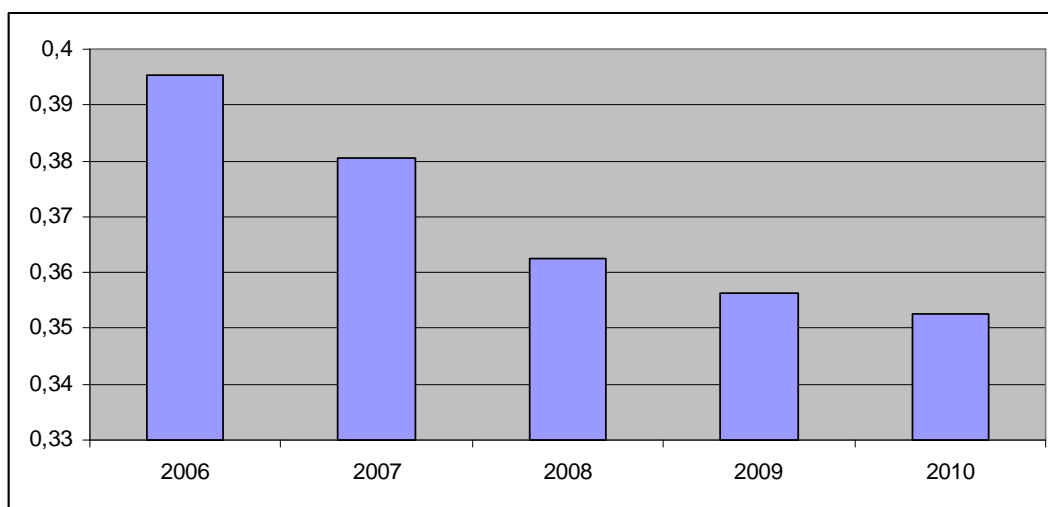
Forrás: European Commission (2011b) alapján saját szerkesztés

Az Európai Bizottság rendszeresen összehasonlítja a tagállamok innovációs rendszereinek teljesítményét. Az „Innovation Union Scoreboard 2010”-ben 24 mutató alapján képeztek egy kompozit indikátort (*European Commission* 2011b). A tagállamokat négy csoportba sorolták, az első az innováció vezetők (Svédország, Dánia, Finnország, Németország), a második az innováció követők (az Egyesült Királyság, Belgium, Ausztria, Hollandia, Írország, Luxemburg, Franciaország, Ciprus, Szlovénia és Észtország), a harmadik a mérsékelt innovátorok (Portugália, Olaszország, Csehország, Spanyolország, Görögország, Málta, Magyarország, Lengyelország, Szlovákia) és a negyedik a legmérsékeltőbb innovátorok (Románia, Litvánia, Bulgária, Lettország).

A tagállamok innovációs teljesítményének relatív szórása az elmúlt 2006 és 2010 között csökkenő tendenciát mutatott, azaz a szigma konvergencia erősödött, de egyértelmű, hogy a válság kitörése óta a konvergencia sebessége lecsökkent (lásd 24. ábra).

24. ábra Az innovációs teljesítmény relatív szórása az EU tagállamai között, 2006–2010

Forrás: *European Commission* (2011c, 73. o.)

A növekedés olyan hosszú távú forrásait áttekintve, mint a beruházások, a humántőke fejlesztése az oktatási rendszeren keresztül, az innovációs rendszer mind azt jelzi, hogy a kohéziós országok felzárkózása nemcsak átmenetileg torpant meg, hanem tartósabb lassulása várható. Ezt a megállapításunkat ökonometriai eszközökkel készített közép- és hosszú távú előrejelzések is alátámasztják.⁶

5.2. Növekedési kilátások az EU tagállamaiban

Az Európai Unió Bizottsága az öregedés várható gazdasági hatásainak figyelemmel kísérése érdekében hosszú távú előrejelzéseket készít. Ehhez neoklasszikus növekedési elméletre alapozott termelési függvényt használnak, amelyben a tőke és munka növekedési hozzájárulása mellett az egyéb, termelékenységet növelő adottságok a teljes tényezőtermelékenységben jelennek meg. A 2009-es „Ageing Report” (*European Commission* 2009b) azt mutatta ki, hogy a népességcsökkenés miatt 2020 után várható erőteljes visszaesés a 27 EU-tagország potenciális növekedési rátájában, ezért a növekedés meghatározó forrása a termelékenység növekedése marad. A nagyobb mértékű népességcsökkenés miatt a poszt-szocialista tagállamokban a növekedési ráta hanyatlása is nagyobb lesz. *Halmi* (2011) ugyanezt a módszertant alkalmazva és frissebb adatokra építve a

⁶ A következőkben tárgyalt előrejelzésekben módszertani okokból az előbbieken megfigyelt növekedési tényezők közül közvetlenül csak a GDP arányos beruházásokat veszik figyelembe, azt is középtávon, hosszú távon már nem.

2011–2015-ös időszakra nézve még azt állapítja meg, hogy az EU–15-ben sem tér vissza a potenciális növekedési ráta a válság előtti, 2007-es szintre (1,9 helyett 1,3 százalék), az EU–12-ben azonban 2015-ben egyenesen a fele lesz (4,6 helyett 2,3 százalék). Azt is megmutatja, hogy Magyarország az új kohéziós országokon belül a legsérülékenyebb, a balti államokból, Bulgáriából és Romániából álló csoportba tartozik.

Darvas (2011) a gazdasági válság középtávú növekedési kilátásokra gyakorolt hatását vizsgálta a volt szocialista, azaz a kelet- és közép-európai, valamint a kaukázusi és közép-ázsiai országok esetében. Nemcsak az országok köre, módszertana is más, mint az előbb idézett tanulmányoké. Regressziós elemzéssel szűrte ki a válság előtti (2000–2007), illetve a válságot is magában foglaló (2000–2010) időszakból a növekedés meghatározó tényezőit, és az így kapott modellre épített egy optimista, egy pesszimista és egy átmeneti scenáriót. Ennek alapján még az optimista forgatókönyv szerint is a közép- és kelet-európai országokban az aktuális növekedés jóval a válság előtt szint alatt marad a 2010–2015 közötti időszakban, de a középtávú növekedési kilátások a 2000–2005 közötti potenciális növekedés szintjét sem érik el.

2011 végén megjelent a 2012-es Ageing Report (*European Commission* 2011e), amely a megelőző jelentéshez hasonlóan a termelési függvényre alapozott módszertannal értékelte újra az EU, illetve a tagállamok potenciális növekedési rátáit. A 9. táblázatban igyekszünk összehasonlítani a két jelentés előrejelzéseit. Ezt az ötven éves időszakra tudjuk egyértelműen megtenni, mert mindkét jelentés tartalmaz egy átlagot, és a 2012-es az EU egészére –0,2 százalékos korrekciót tart szükségesnek. A félévszázados perióduson belül a következő két évtized az érdekesebb, hiszen feltételezhetjük, hogy a közelebbi időszakra a trendeket jobban sikerül megbecsülni. A mostani jelentés évtizedes átlagokat ad meg, az előző egy-egy kerek évtizedforduló éves adatát, ezért közvetlenül nem lehet a két jelentés részadatait összevetni. A 2009-es előrejelzés 2010-től már szinte minden országban a potenciális növekedési ráta csökkenésével számolt a következő két évtizedben, így a 2020-as, illetve 2030-as adatnak alacsonyabbnak kellene lenni, mint az előző évtized átlagának. Ezért különösen lehangoló, hogy az új előrejelzések évtizedes átlagban is jóval alacsonyabbak, mint a régebbi előrejelzés későbbi értéke (pl. a 2010–2020 közötti uniós átlag 1,5 százaléka jóval alacsonyabb, mint a régi előrejelzés 2020-as 2,1 százaléka).

Az előrejelzések korrekciójának mértékében az országok közötti különbségek nem elhanyagolhatóak. Az teljesen logikus, hogy a 2010–2020 közötti időszakra nézve a legnagyobb korrekcióra azon országok adatai szorultak, amelyekben a legsúlyosabb volt a válság. De az már a reálkonvergencia nem túl biztató kilátásait mutatja ebben a jelentésben is, hogy 2 százalék feletti potenciális növekedési rátát csak Lengyelországnak és Szlovákiának jósolnak, míg például Svédország, az Egyesült Királyság és Franciaország 1,9, 1,8 illetve 1,7 százalékkal számolhat.⁷

A hosszabb távú negatív korrekciókban szerepet játszanak a demográfiai tényezők is, azaz a munkaképes korú népesség várható alakulását lefele kellett módosítani, de a fő ok a termelékenység növekedés várható mértékének a csökkenése. Magyarországnak azzal kell szembesülnie, hogy mind a következő évtizedre, mind a félévszázados előrejelzésre nézve benne van abban az első öt tagállamban, amelyeknél a legnagyobb negatív kiigazítás történt a 2012-es jelentésben (Görögországgal, Ciprussal és Portugáliával osztozva ebben a sorsban).

---

⁷ Az EU Ageing Reportot készítő munkacsoportjának (Ageing Working Group) a gazdasági növekedési potenciál előrejelzésekor dönteni kellett, hogy a GDP szintjének avagy a GDP növekedési rátájának a konvergenciáját feltételezzék-e. Az elmúlt időszakban tapasztalható volt bizonyos konvergencia a GDP szintjében, de ahhoz, hogy a konvergenciát hosszú távra kivetítsék a GDP szintjére, rövid és középtávon olyan növekedési rátát kellene feltételezni, ami valószínűtlen. Ezért a GDP szint konvergenciája helyett a GDP ráta konvergenciáját feltételezik a 2060-ig tartó időszakra szóló vizsgálatban (*European Commission* 2011e, 126. o.).

9. táblázat A potenciális GDP növekedési rátája az EU tagállamaiban a 2009-es és a 2012-es „Ageing Report” alapján

	2010–2060 (2012-es előrejelzés)	A 2012-es előrejelzés korrekciója 2009-eshez képest	2010–2020 közötti átlag (2012-es előrejelzés)	2020 (2009-es előrejelzés)	2020–2030 közötti átlag (2012-es előrejelzés)	2030 (2009-es előrejelzés)
EU–27	1,4	–0,2	1,5	2,1	1,6	1,7
Belgium	1,6	–0,2	1,5	1,9	1,5	1,6
Bulgária	1,3	–0,3	1,9	2,4	1,3	1,7
Csehország	1,5	0,0	2,0	2,5	1,7	1,4
Dánia	1,4	–0,3	1,0	1,6	1,5	1,5
Németország	0,8	–0,4	1,2	1,5	0,7	1,3
Észtország	1,5	–0,3	1,4	2,6	2,2	2,2
Írország	2,1	–0,2	1,2	2,9	3,2	2,3
Görögország	1,0	–0,6	0,2	2,9	1,2	1,3
Spanyolország	1,6	–0,3	1,3	3,4	2,6	1,8
Franciaország	1,7	–0,2	1,7	1,9	1,8	1,7
Olaszország	1,2	–0,2	0,8	1,9	1,4	1,4
Ciprus	1,8	–0,9	1,6	3,9	2,0	2,9
Lettország	1,1	–0,3	0,8	2,1	2,3	1,8
Litvánia	1,3	–0,2	1,1	2,5	1,8	1,5
Luxemburg	1,9	–0,6	2,6	2,7	1,8	2,1
Magyarország	1,2	–0,5	0,8	2,4	1,8	2,1
Málta	1,4	–0,2	1,8	2,7	1,9	1,7
Hollandia	1,3	–0,2	1,4	1,5	1,1	1,2
Ausztria	1,4	–0,2	1,6	1,9	1,3	1,5
Lengyelország	1,5	0,0	3,1	2,5	1,7	2,0
Portugália	1,2	–0,6	0,4	2,1	1,9	2,5
Románia	1,1	–0,7	1,7	2,9	1,3	1,6
Szlovénia	1,3	–0,1	1,8	2,6	1,5	0,8
Szlovákia	1,6	–0,1	3,1	3,4	2,3	2,0
Finnország	1,5	–0,1	1,7	1,7	1,4	1,5
Svédország	1,8	–0,1	1,9	1,9	1,8	1,7
Egyesült Királyság	1,9	–0,2	1,8	2,0	1,9	2,1

Megjegyzés: Írország, Görögország és Portugália esetében az előrejelzésekbe még nem építették be az EU–IMF támogatás feltételeiként megszabott kiigazító programok hatását.

Forrás: European Commission (2009b, 264.o.) és European Commission (2011e, 31.o., 131. o.) alapján saját szerkesztés

Valószínűnek látszik, hogy a 2012-es számításokat nemcsak azért kell majd módosítani, mert Írország, Görögország és Portugália esetében még nem építették be a pénzügyi támogatásokért előírt kiigazító programok hatását. Az „Ageing Report 2012” még 2010-es népességi becslésekre épült. 2011–12 folyamán azonban népszámlását tartottak a legtöbb európai országban. Az előzetes eredmények szerint a tíz posztszocialista tagállamban az elmúlt évtizedben a népesség 5 százalékkal csökkent (fele részben az alacsony születésszámnak, fele részben a migrációs veszteségnek tulajdoníthatóan), míg az EU–15-ben 5,8 százalékkal nőtt. A posztszocialista országok közül csak Csehországban, Szlovákiában és Szlovéniában nőtt a népesség. A megelőző évtizedhez képest az EU–10-ben a népességfogyás üteme megduplázódott. Ennél is megdöbbentőbb adat, hogy míg az EU–15-ben a 0–14 év közötti népesség 1 százalékkal, az EU–10-ben majdnem 25 százalékkal csökkent 2000 és 2011 között (Gligorov et al. 2012, 52. o.).

6. Összegzés

6.1. Kihívások az európai integráció számára

A kohéziós országok integrációja önmagában óriási kihívás az Európai Unió számára, amit a válság még elmélyített. Azonban ennek a súlyával, nehézségével való szembenézés véleményünk szerint még a tudományos elemzés szintjén sem történt meg kielégítő módon. Ezt az állításunkat két mérvadó kiadvány bemutatásával támasztjuk alá. Az új kohéziós országok beilleszkedését, teljesítményét a válságtól függetlenül is értékelték az Európai Bizottság kiadványában 2009-ben, amely még csak kis mértékben foglalkozik a válság hatásaival (*European Commission* 2009a). 2012-ben a Világbanknál megjelent kötet már egyszerre értékeli a régi és az új kohéziós országok, illetve az egész Európai Unió gazdasági teljesítményét az elmúlt évtizedben és a válság hatását (*Gill–Raiser* 2012). Szembetűnő, hogy az európai gazdaságok különbségeinek következményeit mind az uniós elemzések, mind az újonnan megjelent világbanki tanulmánykötet felemásan kezelik. A 2004-es bővítés 5 éves évfordulójára készített bizottsági elemzés és világbanki anyag ugyanazt a logikát követi. A kereskedelmi integráció kapcsán bemutatják, hogy a külföldi működő tőke beáramlás milyen előnyökkel járt a fogadó országokra nézve is, az export összetételében milyen jelentős a magas színvonalú technológiával készült termékek aránya. Az egységes piachoz (beleértve a pénzügyi szektorhoz) való szoros integrációt mint a sikeres konvergencia világviszonylatban példátlan esetét írják le. Majd ugyanezen művek azt is részletezik, hogy a régi tagállamok vállalatai a magas technikai színvonalú termékek összeszerelő tevékenységét telepítették az új tagállamokba. Az alacsonyabb bérű, de viszonylag képzett munkaerő bekapcsolása tette lehetővé, hogy a versenyképességüket megőrizzék, a termelés magasabb tudástartalmú részét és tulajdont megtartsák az „érett” gazdaságokban.⁸ *Gill–Raiser* (2012) az innovációs rendszereket is górcső alá veszik. A standard eleméleti alapállásból indulnak ki, a gazdasági növekedés különbségeinek forrását az innovációban látják. Ugyanakkor megállapítják, hogy az innovációnak az új tagállamokban sokkal kisebb szerepe van a termelési növekedésében, mint a régiókban. Úgy tűnik, hogy az előbbieken az innovációs beruházások hozadéka kisebb, az innovációs rendszerük alapos reformra szorulna. Ezért az a javaslatuk, hogy a kelet- és közép-európai országoknak nem kellene sokkal többet költeni a kutatás-fejlesztésre, a tudástermelésre, hanem a meglévő technológiákat kellene adaptálni az FDI és a kereskedelmi kapcsolatok révén (15. o). Azt a kérdést sem a bizottsági, sem a világbanki tanulmány nem teszi fel, hogy az értéklánról és az innovációról tett megállapítások hogyan egyeztethetőek össze a konvergencia mechanizmus fenntarthatóságával kapcsolatos optimista állításaikkal. Ha a gazdasági növekedés kulcstényezőiben ilyen munkamegosztás alakult ki az anya- és leányvállalatok között, miért feltételezhetnénk, hogy az anyacég ne ennek a fenntartására törekedne. Azt a kérdést sem teszik fel, hogy az előbbiekből nem következik-e, hogy az FDI bevonását ki kellene egészíteni a nemzetközileg versenyképes hazai bázisú gazdaság fejlesztésével, ahogy az a magországok közé ténylegesen bejutó Finnország esetében történt. Ha pedig a közigazgatás minősége vagy más társadalmi adottság miatt erre nem tartják képesnek ezeket az országokat (*Gill–Raiser* kifejezetten foglalkozik a speciális finn adottságokkal az innovációs fejlesztésekben, 277. o.), akkor ennek konzekvenciáit le kellene vonni a konvergencia kilátásokat illetően.

A 2009-es uniós anyagnál még szükségszerű, hogy nem tudja megítélni a válság mélységét, de a 2012-es világbanki kötet is csak a mediterrán országok helyzetét látja súlyosnak, azonban a szolgáltatások liberalizálásával, a jóléti kiadások lefaragásával a konvergencia mechanizmust könnyedén újraindíthatónak tartja.

---

⁸ „...more skill-based parts of production and ownership are still kept in the mature economies” (*European Commission* 2009a, 89. o.).

Az uniós és a világbanki elemzéseknél egyértelműbb, a társadalmi, politikai következményekkel, kockázatokkal is számoló tanulmány született a Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche-ben Közép-, Kelet- és Délkelet-Európáról, amely az egész Nyugat-Balkánra kiterjed, és bevonja az összehasonlításokban a régi kohéziós országokat, valamint Olaszországot is. Ebben világosan megfogalmazzák, hogy a 2008-as válság minden bizonnyal vízvázaló lesz a térség konvergencia folyamataiban (*Gligorov et al. 2012*).

Véleményünk szerint az integrációs kihívások értelmezésében nem tekinthetünk el az intézményi megközelítéstől. *Sapir* (2006) a válság előtt úgy osztotta fel a régi tagállamok piacgazdaságait, hogy az angolszász és az északi modell képes a hatékonyságra, utóbbi nagymértékű társadalmi igazságosságot is biztosít, a kontinentális modell csak egyenlőséget ad, de hatékonyságot nem, míg a mediterrán modell egyikre sem képes. Az intézményi vizsgálatokat az új tagállamokra is kiterjesztve a válság előtti adatok alapján is jól mérhető volt, hogy a régi tagállamok közül a mediterrán országok markánsan elkülönülnek a többitől, illetve a posztoszocialista új tagállamok a régiéktől elkülöníthető új modellt alkotnak. A tőkebeáramlás révén ez utóbbiak képesek dinamikus fejlődésre, de ez fejlődési modell követő jellegű marad, és akkor fenntartható, ha a szociális ellátás szintje jóval a régi tagállamok szintje alatt marad, azaz lemondanak a szociális piacgazdaságról (*Farkas 2011*).

Ma még nem lehet pontosan látni, hogy a válság hogyan rendezi át az országcsoportokat és modelleket. Nem az angolszász modell inherens tulajdonságai miatt, de a két angolszász ország a relatíve óriási mértékű pénzügyi szektora, annak konszolidációja miatt olyan terhekkel kerül ki a válságból, hogy európai vonzerejét jó időre elveszíti. *Sapir* (2006) a munkapiaci reformjaik miatt az északi országok közé sorolta Hollandiát és Ausztriát is. Az északi országok a válság alatt jól teljesítettek, de Finnország és részben Dánia nem lekicsinyelhető nehézségekkel küzd. Az is nyitott kérdés, hogy az évtizedes reformok után Németország gazdasága intézményi megközelítésben hova sorolható.

A kohéziós országok piacgazdaságának intézményi értelmezése már most egyértelműbbnek látszik. Az a válság alatt lett szembetűnő, hogy az európai integráción belül a régi és új kohéziós országok felzárkózási modelljének van olyan közös vonása, nevezetesen az alacsony belső megtakarítás mellett külföldi tőke bevonására épített modernizáció, az ezzel járó külső és/vagy belső eladósodás, ami ezt a térséget különösen sérülékennyé tette a válság során. Ezért volt indokolt, hogy a szakirodalomban eddig nem szokott módon a kohéziós és nem kohéziós országok felosztásában vizsgáltuk a válság hatását. A világgazdaságban, de legalábbis Európában várható szűkös tőkekínálat miatt szükségessé válik ennek a modernizációs modellnek a módosítása, egy jobban a belső megtakarításra építő modell kialakítása.

Ezen közös vonáson túl, a válságra adott reakciókban már lényeges különbségek tárultak fel. A válság során a bajba jutott új tagállamok és Írország nagyobb rugalmasságról tettek tanúbizonyságot, mint a mediterrán országok. Ez azt mutatja, hogy az országok alkalmazkodó képessége nem a GDP-ben mért fejlettségük függvénye, hanem a társadalmi tűrőképességé. Ezeknek az intézményi tényezőknek a feltárása, megértése fontos a sikeres uniós és tagállami szintű gazdaságpolitikák kidolgozásához.

A válság megnövelte a posztoszocialista új tagállamok közötti különbségeket. Három ország rövid és hosszú távú növekedési kilátásai elég stabilnak látszanak, Lengyelországé, Szlovákiáé és Csehországé, habár utóbbié továbbra sem túl dinamikusak. Szlovénia pozíciója szintén kedvezőnek tűnt a legutóbbi időkig, itt a legegyszerűbb az oktatás, a K+F, innováció stratégiai kezelése, azonban újabban náluk is a „magyar kór” jelei mutatkoznak.⁹ A

---

⁹ Miként a magyar társadalom a rendszerváltás óta, a szlovén társadalom sem hajlandó szembenézni a reális lehetőségeivel, 2010 nyarán népszavazáson utasították el a nyugdíj- és munkaerő-piaci reformokat. A decemberi előrehozott választások

balti államok, Románia és Bulgária közül Észtországnak vannak a legelőnyösebb kilátásai, és ott tettek/tesznek a legtudatosabb gazdaságpolitikai lépéseket egy tudásalapú gazdaság fejlesztésére. A válság szembetűnővé tette, hogy Magyarország kisodródott visegrádi országok közül a balkáni országok felé.

Összességében azt mondhatjuk, hogy az Európai Unió egyfelől valóban olyan lehetőséget adott a felzárkózó országoknak, ami világviszonylatban egyedülálló, másfelől ez az FDI bevonására épülő modell ahhoz nem elégséges, hogy a kelet- és közép-európai lakosság rendszerváltozáshoz fűződő álma, a nyugati országok életszínvonalának az elérése megvalósuljon. Érdekes lesz megfigyelni, hogy az EU-átlag 70 százaléka körüli végső fogyasztást elérő, az európai felzárkózási modellt mintaszerűen megvalósító országok, Csehország és Szlovákia képes lesz-e tovább haladni (Csehország mindenestre beragadni látszik ezen a szinten). Az egyetlen külön utas ország, Szlovénia gazdasági kilátásai – ahogy már utaltunk rá – elbizonytalanodtak. Szlovénia a hazai bázisú gazdaság fejlesztését helyzete előtérbe, és dacára, hogy a cseheknél is magasabb fejlettségi szintről indult, azoknál nagyobb felzárkózást ért el.

A kohéziós országok többsége számára a válság után nem a konvergencia üteme a probléma, hanem hogy a válság okozta veszteségeket hogyan tudják kiheverni, illetve a nagyon nagy adósságállományt felhalmozó országok a restriktív spirált elkerülni. A válság eddigi lefolyásából úgy tűnik, hogy a költségvetési politikák szigorú közösségi szabályozása szükséges, de nem elégséges az integráció jövője szempontjából. Tudomásul kell vennünk, hogy az északnyugati centrum országok és kohéziós országok között olyan reálgazdasági különbségek vannak, amelyek miatt az egyensúlytalanságok újratermelődhetnek, különösen, ha újabb sokk éri a gazdaságokat. Már most is kérdéses, hogyan lehet kezelni Görögország helyzetét, hiszen versenyképességének helyreállításához az 1990-es évek életszínvonalához kellene visszatérni (*Antzoulatos* 2011). Igaz ugyan, hogy a valutaleértékelés sem teszi elkerülhetővé a reálgazdasági alkalmazkodást, de feltehető, hogy lesznek olyan országok, amelyek az alkalmazkodáshoz így nyerhető időről nem képesek lemondani. Ezért nem látszik elkerülhetőnek egy olyan védő mechanizmus kidolgozása, ami lehetővé teszi, hogy egy ország összeomlás nélkül kiléphessen az euróövezetből.

Az európai integráció eredményességének megítélésében, legitimitációjában az utóbbi évtizedekben központi szerepet játszott a felzárkózás üteme, az országok közötti konvergencia. Ha az európai integráció koncepciójában nem történik meg ennek az áthangolása, akkor az integráció legitimitációja kerül veszélybe. Az Unió létjogosultságát a következő évtizedben leginkább az adja, hogy enélkül az európai országok megszűnnének világgazdasági tényező lenni. Ha viszont a konvergencia sebessége marad az integráció sikerének a mércéje, akkor az EU kudarcra ítéli magát. Ugyanakkor a szakpolitikák szintjén a kohézió fenntartására továbbra is törekedni kell, mert az egyenlőtlenségek bizonyos foka dezintegrációhoz vezet. Ennek fontos eszköze kell, hogy maradjon a kohéziós politika, ami a közös európai identitást erősíti, a szolidaritás kézzel fogható megnyilvánulása az úgyis nehezebb időköt élő kohéziós országok lakossága számára. Azonban a kohéziós támogatásoktól nem szabad azt várnunk, hogy a fentebb bemutatott kedvezőtlen tendenciákat nemcsak tompítani, hanem megfordítani is tudják.

6.2. A magyar eset

A kohéziós országok tanulmányozásakor Magyarország esete egészen különösnek látszik. A kiinduló helyzete a transzformációs válság után, 1995-ben nem volt kedvezőtlen a többi poszt-szocialista országhoz képest. A beáramló FDI összetétele, az ipari termelés felfutása, az

---

után 2012. január közepéig még nem tudott megalakulni a kormány.
http://www.portfolio.hu/gazdasag/ujbol_buntetik_a_teketoriazo_szloveniat_a_piacok.161380.html.

export összetétele a térségben a legkedvezőbb. Fentebb láttuk, hogy a gazdaság relatív helyzete romlott, a végső fogyasztásban még nagyobb mértékben, mint a GDP-ben, holott semmi reálgazdasági oka nem volt, hogy legalább azt a konszolidált összeszerelő gazdaság modellt, amit Csehország és Szlovákia megvalósított, Magyarország is elérje. Azt is mondhatjuk, hogy Magyarország az egyetlen kohéziós ország, amely úgy került bajba, hogy ezt sem a reálgazdasága, sem a pénzügyi szektora nem indokolta.

Ennek feltehető oka, hogy a magyar lakosság volt legkevésbé képes szembenézni, de legalább elviselni, hogy ez a felzárkózási modell nem tudja biztosítani a vágyott nyugat-európai életszínvonalat. A politikai küzdelmekben a pártok ezeket a vágyakat kiszolgálták, a téves, irreális önértékelést tovább erősítették. Ennek a konkrét gazdasági következménye a laza fiskális politika lett, ami az ország eladósodásához vezetett. A monetáris politikában a szabályozási lehetőséggel felruházott szereplők szintén a nem jártak el megfelelő szigorral, és nem alkalmazták azokat az eszközöket, amelyek például Lengyelország esetében megóvták a lakosságot a devizában történő eladósodástól. Azok a gazdasági és társadalmi előfeltételek, amelyek egy finn típusú, az FDI bevonása mellett a hazai bázisú, nemzetközileg versenyképes gazdaság kiépítését lehetővé tennék hiányoztak és hiányoznak. Ennek ellenére a társadalom folyamatosan azzal áztatja magát, mintha ez az út nyitva állna előttünk. Ez a meghasonlottság áthúzódik a különböző összetételű kormányokon. Ma is egyszerre folyik a munkajogi szabályozás, szakképzés rendszerének átalakítása elsősorban a járműgyártásba bedolgozó vállalatok (azaz az összeszerelő típusú gazdaság) szükséglete szerint, és a hivatkozás a finn iskolarendszerre, ami valóban egy tudásteremtő, tudásalapú gazdaságot, egy jól működő innovációs rendszert szolgált/szolgál ki.

A magán és az állami eladósodottság olyan külső kényszert jelent, hogy a mai kormányzat már nem tudja elődeihez hasonlóan tovább tolni a problémákat.¹⁰ A cselekvési kényszer azonban még nem garantálja az optimális megoldást. A sikeres gazdasági kormányzás mindent megelőző feltétele lenne a reális helyzetértékelés és ennek társadalmi elfogadtatása. Erre azonban sem itthon, sem – amint a fenti dokumentumokból láttuk – európai szinten nincs túlságosan nagy hajlandóság.

---

¹⁰ Kovács (2010) az állami feladatvállalás dilemmáit elemzi a beszűkült mozgástérben.

Függelék

A reál effektív árfolyam alakulása az EU tagállamaiban 2000–2010 között, deflátorként az egységnyi, az egész gazdaságra vonatkozó nominális munkaköltséget használva, a 36 ipari államhoz viszonyítva

	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
EU-27	89,45	91,40	96,94	108,67	115,03	113,30	114,44	120,64	122,34	117,65	108,29
Belgium	95,10	97,44	98,77	102,12	101,90	101,84	102,79	104,33	107,22	108,77	106,01
Bulgária	97,08	105,43	105,77	108,27	109,94	112,25	114,99	122,81	133,38	147,48	144,53
Csehország	102,11	109,62	127,87	129,09	132,86	138,61	145,64	150,57	167,98	158,84	162,41
Dánia	94,11	97,25	100,35	105,70	106,91	107,45	108,81	113,21	118,80	122,35	116,83
Németország	93,56	91,81	92,07	96,28	96,52	93,30	90,13	88,88	88,74	91,68	87,73
Észtország	97,16	98,49	98,91	105,40	111,52	113,31	121,53	139,16	152,38	152,69	142,05
Írország	95,48	99,55	100,84	109,89	116,02	120,73	124,25	130,49	140,98	133,92	120,63
Görögország	93,26	90,56	99,64	102,82	105,19	105,97	102,56	104,35	108,66	113,78	109,36
Spanyolország	97,43	98,77	100,82	105,80	108,62	110,07	112,56	116,65	120,15	118,60	112,88
Franciaország	95,06	95,59	98,35	103,26	104,86	104,86	105,89	107,36	108,87	109,12	107,28
Olaszország	94,63	95,71	99,13	107,19	110,27	110,26	111,62	112,83	115,65	117,26	113,73
Ciprus	97,22	97,78	101,74	113,80	114,92	115,22	115,06	113,54	112,40	114,41	113,74
Lettország	103,48	100	94,10	91,53	93,61	101,01	115,40	142,97	165,30	150,30	132,59
Litvánia	101,34	98,90	104,02	107,70	111,52	115,08	124,14	128,09	134,79	132,51	121,20
Luxemburg	98,40	102,63	103,44	105,76	106,82	107,39	107,56	107,74	111,20	115,82	113,60
Magyarország	103,72	114,36	130,50	133,68	140,90	143,74	136,70	150,41	151,40	137,11	132,82
Málta	97,29	104,76	105,15	112,98	116,71	113,86	117,14	119,74	121,79	122,44	117,36
Hollandia	98,16	101,56	105,74	110,77	111,23	109,06	109,01	110,28	111,61	114,55	111,29
Ausztria	95,45	94,38	93,72	96,34	95,79	95,04	95,55	95,48	95,96	97,89	95,73
Lengyelország	105,95	121,18	111,07	94,54	89,76	99,60	100,99	105,08	118,41	95,69	104,51
Portugália	99,63	101,44	103,51	108,98	109,79	111,57	110,94	111,03	112,35	112,99	110,26
Románia	129,30	142,27	116,49	118,06	112,26	149,91	160,53	192,11	207,31	171,79	172,01
Szlovénia	97,40	98,48	99,44	101,01	102,48	101,49	101,84	103,02	105,38	112,19	110,86
Szlovákia	109,26	107,12	110,63	119,71	128,31	135,77	141,83	153,98	166,54	183,47	177,80
Finnország	94,01	96,33	97,09	101,25	102,11	102,55	101,96	101,66	105,50	111,16	105,87
Svédország	102,9	96,86	97,91	102,46	102,82	98,99	97,49	100,82	97,75	90,07	95,54
Egyesült Királyság	103,2	101,99	102,36	98,44	104,11	103,58	106,34	108,48	94,35	85,68	88,29

Forrás: European Commission (2011d)

Irodalomjegyzék

- Antzoulatos, A. A. 2011: *Greece in 2010: A Tragedy Without(?) Catharsis*. Interneten: <http://ssrn.com/abstract=1749490>
- Becker, T. – Daianu, D. – Darvas Zs. – Gligorov, V. – Landesmann, M. – Petrovic, P. – Pisani-Ferry, J. – Rosati, D. – Sapir, A. – Weder Di Mauro, B. 2010: *Whither growth in central and eastern Europe? Policy lessons for an integrated Europe*. Bruegel Blueprint Series, XI, Brussels.
- Darvas Zs. 2011: Beyond the Crisis: Prospects for Emerging Europe. *Comparative Economic Studies*, 53, 2, pp. 261–290.
- European Central Bank 2010: EU Banking Structures. Frankfurt am Main.
- European Commission 2009a: Five years of enlarged Europe. *European Economy*, No. 1.
- European Commission 2009b: Ageing Report: Economic and budgetary projections for the EU–27 Member States (2008–2060). *European Economy*, No. 2.
- European Commission 2009c: Economic Crisis in Europe. *European Economy*, No. 7.

- European Commission 2010a: Cross-country study. Economic policy challenges in the Baltics. *European Economy, Occasional Papers*, No. 58.
- European Commission 2010b: Surveillance of Intra-Euro-Area Competitiveness and Imbalances. *European Economy*, No. 1.
- European Commission 2011a: *European Economic Forecast*. Autumn 2011.
- European Commission 2011b: Education and Training for a smart, sustainable and inclusive Europe. Analysis of the implementation of the strategic framework for European cooperation in education and training (ET2020) – Country analysis. *Commission Staff Working Document*, Brussels.
- European Commission 2011c: Innovation Union Scoreboard (IUS) 2010. *Research and Innovation Union scoreboard*.
- European Commission 2011d: *Price and Cost Competitiveness*. ECFIN/E4/2011/
- European Commission 2011e: The 2012 Ageing Report: Underlying Assumptions and Projection Methodologies. *European Economy*, No. 4.
- European Commission 2012: Innovation Union Scoreboard (IUS), *The Innovation Union's performance scoreboard*.
- Fabrizio, S. – Leigh, D. – Mody, A. 2009: The Second Transition: Eastern Europe in Perspective. *European Economy, Economic Papers*, No. 366.
- Farkas B. 2011: A piacgazdaság intézményrendszere az Európai Unió új tagállamaiban. *Statisztikai Szemle*, 89, 1, 50–76. o.
- Gallego, S. – Gardó, D. – Martin, R – Molina, L. – Serena, J. M. 2010: The Impact of the Global Economic and Financial Crisis on Central, Eastern and South Eastern Europe (CESEE) and Latin America. Banco De España, *Documentos Ocasionales*, No. 1002.
- Gardó, S. – Martin, R. 2010: The Impact of the Global Economic and Financial Crisis on Central, Eastern and South Eastern Europe. A Stock-taking Exercise. *European Central Bank, Occasional Paper Series*, No. 114.
- Gligorov, V. – Holzner, M. – Landesmann, M. – Leitner, S. – Pindyuk, O. – Vidovic, H. et al. 2012: New Divide(s) in Europe? Wiener Institute für Internationale Wirtschaftsvergleiche, Wien.
- Gill, I. – Raiser, M. 2012: *Golden Growth. Restoring the Lustre of the European Economic Model*. The World Bank, Washington.
- Halmai P. 2011: Válság és potenciális növekedés az Európai Unióban. *Közgazdasági Szemle*, 58, 12, 1059–1081. o.
- Herrmann, S.–Winkler, A. 2009: Real convergence, financial markets and the current account. Emerging Europe versus emerging Asia. *European Economy, Economic Papers*, No. 362.
- Jevčák, A. – Setzer, R. – Suardi, M. 2010: Determinants of Capital Flows to the New EU Member States Before and During the Financial Crisis. *European Economy. Economic Papers*, No. 425.
- Kószó E. – Udvari B. 2012: Portugália és Spanyolország a globális válságban: előzmények és következmények. In Farkas B. – Voszka É. – Mező J. (szerk.): *Válság és válságkezelés az Európai Unió kohéziós tagállamaiban*. SZTE GTK, Műhelytanulmányok, (megjelenés alatt), Szeged.
- Kovács Á. 2010: Az állami szerepvállalás – állami feladatellátás dilemmái. In Gellért M. – Hosszú H. (szerk.): *Államszerep válság idején*. Magyar Zoltán emlékkötet. Complex Kiadó, Budapest. 111–134. o.
- Kőrösi I. 2011: Az állam szerepe a humántőke-potenciál növelésében és a kutatás-fejlesztésben az Európai Unióban. In Katona K. (szerk.): *Vállalati versenyképesség és az állam szerepe. Hitek és tévhitek*. Pázmány Press, Budapest. 97–115. o.

- Mitsopoulos, M. – Pelagidis, T. 2011: *Understanding the Crisis in Greece. From Boom to Bust*. Hampshire-New York, Palgrave Macmillan.
- OECD 2009a: OECD Economic Surveys: Greece. Paris: OECD.
- OECD 2009b: OECD Economic Surveys: Ireland. Paris: OECD.
- OECD 2010a: OECD Economic Surveys: Portugal. Paris: OECD.
- OECD 2010b: OECD Economic Surveys: Spain. Paris: OECD.
- Royo, S. 2010: Portugal and Spain in the EU: paths of economic divergence (2000–2007). *Análise Social*, 45, 2, pp. 209–254.
- Sapir, A. 2006: Globalization and the Reform of European Social Models. *Journal of Common Market Studies*. 44, 2, 369–390. o.
- Udvari B. 2012: A kelta tigris bukása: okok és következmények. In Farkas B. – Voszka É. – Mező J.(szerk.) (megjelenés alatt): *Válság és válságkezelés az Európai Unió kohéziós tagállamaiban*. SZTE GTK, Műhelytanulmányok, Szeged.
- UNU–MERIT (United Nations University – Maastricht Economic and Social Research and Training Centre on Innovation and Technology) 2009: *European Innovation Scoreboard 2008*. Interneten: <http://www.proinno-europe.eu/page/european-innovation-scoreboard-2008>.
- UNU–MERIT (United Nations University – Maastricht Economic and Social Research and Training Centre on Innovation and Technology) 2010: *European Innovation Scoreboard 2009*. Interneten: <http://www.proinno-europe.eu/page/european-innovation-scoreboard-2009>.
- Tajnikar, M. – Došenovič Bonča, P. – Ponikvar, N. – Pušnik, K. 2011: *Economic Crisis Exit by a Small EU Country. Challenges of Europe: Growth and Competitiveness – Reversing the Trends*. University of Split, Split-Bol, 26–28th May 2011, Conference Proceedings.